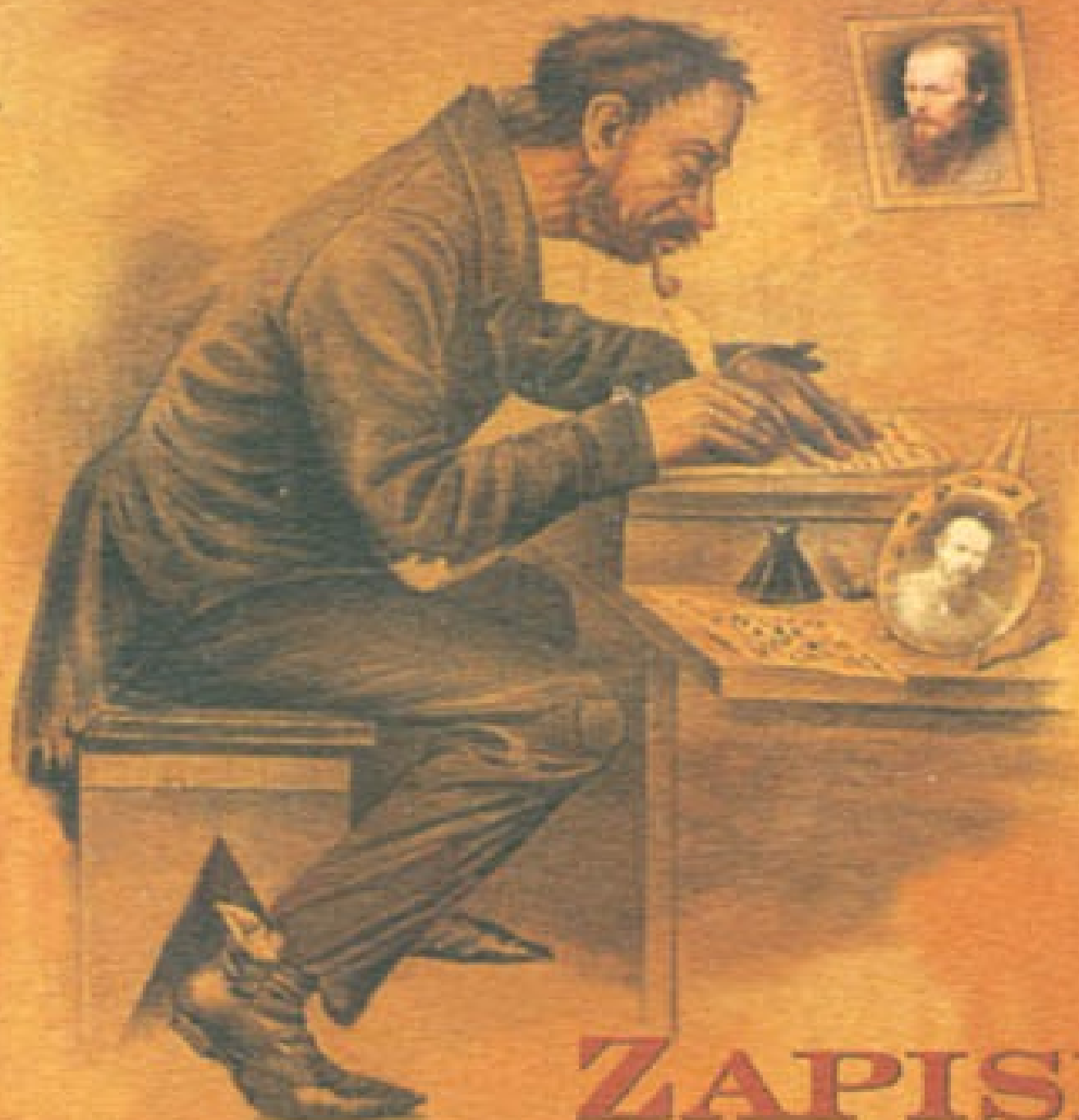

Fjodor Mihajlovič

DOSTOJEVSKI

ZAPISI

iz

PODZEMLJA

Fjodor Mihajlovič Dostojevski

Zapisi iz Podzemlja

PRVI DEO

Podzemlje

I

Autor „Zapisa” i sami „Zapisi” su, prirodno, izmišljeni. Pa ipak, tikva lica kao što je pisac ovih beležaka ne samo da mogu već i moraju postojati u našem društvu kad se uzmu u obzir okolnosti u kojima se formiralo naše društvo. Hteo sam da prikažem publici, jasnije nego što se to obično radi, jedan od karaktera nedavne prošlosti. To je jedan od predstavnika pokolenja koje još živi. U ovom odlomku nazvanom „Podzemlje” ta ličnost se predstavlja čitaocima, izlaže svoja shvatanja i kao da želi da pokaže uzroke zbog kojih je nastala i morala nastati u našoj sredini. Sa narednim odlomkom počće pravi „Zapisi” te ličnosti o nekim događajima iz njenog života. — Fjodor Dostojevski.]

Ja sam bolestan čovek... Zao. Nesimpatičan. Mislím da me boli jetra. Doduše, ja pojma nemam o svojoj bolesti, i ne znam tačno šta me boli. Ne lečím se i nikada se lečío nisam, iako poštujem medicinu i lekare. Pored toga, ja sam još i sujeveren do krajnosti, ili bar toliko da poštujem medicinu. (Dovoljno sam obrazovan da ne budem sujeveren, ali sam ipak sujeveren.) Ne, gospodo, neću da se lečím za inat. Vi to sigurno ne možete razumeti. A ja, vidite, shvatam. Naravno, ne mogu vam objasniti kome ću zapravo u ovom slučaju zapapriti svojim inatom. Znam vrlo dobro da lekarima nikako ne mogu napakostiti time što se ne lečím kod njih. Znam bolje nego iko da ću time jedino sebi naškoditi i nikom više. Pa ipak, ne lečím se samo iz inata. Jetra me boli, neka je, nek me još jače boli.

Odavno tako živim — već dvadesetak godina.

Sad mi je četrdeset. Ranije sam bio u službi, a sad više nisam. Bio sam zao činovnik. Bio sam grub, i u tome nalazio zadovoljstvo. Mito nisam primao, pa sam morao da dam sebi neku drugu satisfakciju. (Ovo je slaba duhovitost, ali neću da je precrtam. Napisao sam je uveren da će ispasti vrlo duhovito, a sad, pošto vidim da sam se samo gadno razmetao — za inat neću da je precrtam.)

Kad su molioci radi obaveštenja prilazili stolu za kojim sam sedeo, ja sam škripao zubima i osećao neizmernu nasladu kad sam mogao nekog da

uvredim. A skoro uvek sam mogao. To je većinom bio bojažljiv svet: zna se — molioci. A naročito nisam mogao da podnosim jednog oficira, kicoša. Nikako nije hteo da mi se pokori i odvratno je zveckao sabljom. Ratovao sam s njim skoro dve godine zbog te sablje. I najzad sam pobedio. Prestao je da zveckaa. Ali ovo se desilo još u mojoj mladosti.

A znate li, gospodo, u čemu je bila suština moje ljutnje? U tome i jeste stvar, to je upravo i bila najveća gadost što sam ja svakog časa, čak i u trenutku najvećeg besa, na svoju sramotu priznavao sebi da ja ne samo nisam zao već nisam ni ozlojeđen čovek i da, u stvari, samo dižem prašinu i time se zabavljam. Pena mi udari na usta od besa, ali čim mi neko donese samo neku sitnicu, ili malo čaja sa šećerom, ja se već umirim, čak me obuzme ushićenje, iako ću kasnije, to znam sigurno, škrgutati zubima na samog sebe i od stida nekoliko meseci patiti od nesanice. Takav sam ja.

To sam ja malopre lagao da sam bio zao činovnik. Za inat sam slagao. Prosto sam se izmotavao, i sa moliocima i sa oficirom, a u suštini nisam nikad mogao da budem zao čovek. Svakog časa sam osećao u sebi mnogo — i suviše mnogo sasvim suprotnih osobina. Osećao sam da od tih suprotnih svojstava prosto kipti u meni. I znao sam da su celog života kiptela u meni i: težila da se manifestuju, samo ja to nisam dozvoljavao, namerno nisam dozvoljavao. Mučila su me do stida; dovodila me do konvulzija i — dosadila mi najzad. i te kako dojadila. Zar vam ne izgleda, gospodo, da se ja pred vama zbog nečega kajem i da za nešto tražim oprostaj?... Ubeđen sam da vam se baš tako čini... A meni je, uveravam vas, sasvim svejedno što vam izgleda tako...

Ja ne samo da nisam umeo da postanem zao već nisam uopšte umeo da postanem bilo šta: ni zao, ni dobar, ni podlac, ni pošten, ni junak, čak ni insekt. I eto, sad tavorim poslednje dane u svom kutu, dražeći sebe zlobnom utehom koja ničemu ne vodi: da pametan čovek doista i ne može postati nešto, to može samo budala. Da, čovek devetnaestog veka mora, i čak moralno je obavezan, da bude, uglavnom, beskarakterno stvorenje; a čsvek koji ima karaktera i radi — većinom je ograničen. To je moje ubeđenje stečeno u toku četrdesetogodišnjeg života. Meni je sad četrdeset godina, a četrdeset godina — to je ceo život. To je duboka

starost. Živeti preko četrdeset godina je nepristojno, banalno, nemoralno. Ko živi duže od četrdeset godina? — odgovorite mi iskreno, pošteno. Ja ću vam reći ko: budale i hulje. Svim starcima ću to reći u oči, svim tim poštovanja dostojnim starcima — svim tim srebrokosim i miomirnim starcima. Celom ću svetu to reći u lice. Imam pravo da govorim tako, pošto ću ja lično doživeti šezdesetu. Pa i sedamdesetu. Do sedamdesete ću doterati.... Čekajte. Dajte da odahnem...

Vi, gospodo, sigurno mislite da želim da vas nasmejem? Prevarili ste se u tome. Ja uopšte nisam tako veseo čovek kao što vam izgleda ili kao što vam, možda, izgleda. Uostalom, ako vas nervira ovo moje naklapanje (a ja osećam da vas nervira) i padne vam na pamet da me zapitate: ko sam ja zapravo — odgovoriću vam: ja sam činovnik četrnaeste klase. Bio sam u službi samo zato da bih imao šta da jedem (jedino zbog toga), a kad mi je prošle godine neki dalji rođak ostavio u nasledstvo šest hiljada rubalja, odmah sam podneo ostavku i nastanio se u svom kutu. I ranije sam živio u tom kutu, ali sad sam se nastanio u njemu. Moja soba je ružna, odvratna i nalazi se na kraju grada. Služavka mi je seljanka, stara, zla i glupa, i najzad uvek odvratno zaudara.

Petrogradska klima, kažu, počinje rđavo da utiče na mene, i veoma je skupo živeti u Petrogradu sa mojim ništavnim sredstvima. Sve to ja znam bolje od svih tih iskusnih i premudrih savetnika, ali ostajem u Petrogradu, neću da napustim Petrograd. I neću da odem zato što... Eh. Najzad, sasvim je svejedno — da li ću otići ili neću.

Uostalom, da se zapitamo: o čemu pošten čovek može da govori sa najvećim zadovoljstvom?

Odgovor: o sebi.

Onda ću i ja govoriti o sebi.

II

Sad ću vam ispričati, gospodo, bez obzira na to da li vi to želite ili ne — zašto nisam umeo da postanem čak ni insekt. Reći ću vam otvoreno i svečano da sam mnogo puta želeo da postanem insekt. Ali, čak ni toga nisam bio dostojan. Kunem vam se, gospodo, da je snažno saznanje — bolest, prava i istinska bolest. Za svakodnevni ljudski život bila bi dovoljna i obična svest, to jest, za polovinu ili četvrtinu manja od one porcije koja sleduje obrazovanom čoveku našeg nesrećnog devetnaestog veka, čoveku koji, pored sveg ostalog, ima i tu nesreću da stanuje u Petrogradu, najapstraktnijem i najfantastičnijem gradu na celoj kugli zemaljskoj. (Ima gradova fantastičnih i nefantastičnih.) Sasvim bi, recimo, bilo dovoljno onoliko svesti sa koliko žive svi takozvani iskreni ljudi i aktivisti. Kladam se da vi mislite kako ja ovo pišem samo iz razmetljivosti, da se malo našalim na račun aktivista, štaviše, iz ružne razmetljivosti zveckam sabljom kao moj oficir. Ali, gospodo, ko se može hvaliti svojim bolestima, i još se razmetati njima?

Uostalom, šta ja to govorim? Svi to čine: upravo se hvale bolestima, a ja ponajviše. Nećemo se prepirati; moje oponiranje je besmisleno. Ali, ja sam ipak tvrdo ubeđen da je ne samo snažna svest već i svako saznanje — bolest. U to tvrdo verujem. Ali da ostavimo to na trenutak. Recite vi meni ovo: zašto mi se uvek dešavalo da u trenucima, upravo u onim trenucima u kojima sam bio najsposobniji da pojmem i osetim svs finese „lepog i uzvišenog” — kako se to kod nas nekada govorilo — ne samo da ih nisam osećao već sam činio tako ružne stvari koje... jednom rečju, koje možda svi čine, ali koje su se meni kao u inat dešavale baš onda kad sam bio najsvesniji da ih nikako ne bi trebalo činiti? Ukoliko sam više saznavao o dobru i o svemu „lepom i uzvišenom”, utoliko sam dublje tonuo u svoju žabokrečinu i bio sve više sklon da se potpuno zaglibim u nju.

Ali, glavna stvar je bila u tome što se sve to nije u meni odigravalo nekako slučajno, već kao da je upravo tako moralo biti. Kao da je to bilo moje normalno stanje, a ne bolest ili nedostatak, tako da sam, naposljetku, izgubio volju da se borim protiv toga. Svršilo se time što sam počeo da verujem (a možda sam zaista i poverovao) da to i jeste moje

normalno stanje. A koliko sam u početku muka prepatio u toj borbi! Nisam verovao da se to i drugima dešava, i zato sam to celog života skrivao u sebi kao tajnu. Stideo sam se toga (a možda se još i sada stidim) i dotle sam doterao da sam osećao neku tajnu, nenormalnu i podlu nasladu od toga što sam, vraćajući se po ružnoj petrogradskoj noći u svoj ćumez, bio potpuno svestan da sam, eto, i danas opet učinio neku gadost, da se to uopšte ne može popraviti, i u sebi sam se potajno jedio, kidao, mučio i cedio sebe toliko da se čemer pretvarao u neku sramnu prokletu slast i, najzad, u pravu duboku nasladu. Da, da, u nasladu, u nasladu. To kategorički tvrdim. Ja sam i počeo da govorim zato što hoću sigurno da doznam imaju li i drugi ljudi takve naslade. Objasniću vam: naslada u ovom slučaju dolazi od suviše jasne svesti o svom poniženju; od toga što i sam osećaš da si došao do kraja; da je to rđavo, ali drugačije i ne može biti; da nemaš izlaza i da nikad nećeš postati drugi čovek; a kad bi i bilo još vremena i vere da se preporodiš u nešto druto, ti sam sigurno ne bi hteo to da učiniš; a kad bi i poželeo, i tada ne bi mogao ništa učiniti jer, u stvari, nemaš u šta da se preporodiš.

A glavna i krajnja konsekvencija iz svega toga je da se sve to dešava po normalnim i osnovnim zakonima snažne svesti, i po inerciji koja direktno potiče iz tih zakona; prema tome, tu ne samo što se ne možeš preobraziti već uopšte ništa ne možeš učiniti. Znači, snažna svest te dovodi do zaključka: u pravu si što si podlac, kao da je za podlaca uteha ako sam oseća da je stvarno podlac. Ali dosta... Eh, koliko sam napričao, a šta sam objasnio?...Čime se objašnjava naslada? Ali ja ću objasniti. Ipak ću dovesti stvar do kraja. Zato sam i uzeo pero u ruke...

Ja sam, na primer, strašno samoljubiv. Bolesno osetljiv i lako uvredljiv. kao grbavac ili patuljak, ali je, bogami, bilo trenutaka kad bih se možda obradovao ako bi mi neko i šamar opalio.

Ozbiljno vam kažem: sigurno bih umeo pronaći i tu neku vrstu naslade — naravno, nasladu očajanja, ali u očajanju se i nalaze najvatrenija uživanja, naročito kad si potpuno svestan bezizlaznosti svog položaja. A kad dobiješ šamar, tek onda će te pritisnuti saznanje kako su te zgazili.

I što je glavno — obrni, okreni, mozgaj, uvek ispada da sam pre svega ja

kriv za sve i, što je najgore, kriv bez krivice, tako reći po zakonima prirode. Prvo, zato što sam pametniji od svih ljudi svoje sredine. (Stalno sam smatrao sebe za pametnijeg od svoje okoline i ponekad sam se, verujete li, čak stideo toga. U najmanju ruku, celog života sam gledao nekako u stranu, nisam mogao da gledam ljudima pravo u oči.) Dalje, kriv sam i zato što, kad bi u meni i bilo velikodušnosti, imao bih samo više muke, svestan njene potpune beskorisnosti. Sigurno ne bih umeo ništa da uradim sa svojom velikodušnošću: ne bih mogao ni da oprostim siledžiji zato što me je, možda po zakonima prirode, udario, a prirodnim zamonima se ne može praštati, niti da zaboravim šamar, jer iako se radi o prirodnim zakonima, ipak uvreda ostaje — uvreda.

Najzad, kad bih, recimo, i hteo da ne budem uopšte velikodušan, već da se, naprotiv, osvetim nasilniku što me je uvredio — ne bih mogao ni za šta da mu se osvetim, zato što se, sigurno, ne bih odlučio da bilo šta uradim, kad bih čak i mogao. A zašto se ne bih odlučio? O tome želim da kažem posebno reč-dve.

III

Kako postupaju ljudi koji umeju da se osvete i, uopšte uzev, da se brane? Kad njih. recimo, obuzme osećanje osvete, onda za to vreme u njihovom biću i ne ostaje ništa drugo sem tog osećanja. Takav gospodin gura pravo k cilju kao pobesneo bik opuštenih rogova, i samo ga, valjda, zid može zaustaviti. (Unapred da kažemo: pred zidom takva gospoda, naime iskreni ljudi i javni radnici, iskreno ustuknu. Za njih zid nije prepreka, kao na primer za nas koji mislimo, a to znači koji ništa ne radimo, on nije razlog za vraćanje s puta, razlog u koji mi što mislimo obično ne verujemo, ali kome se uvek mnogo obradujemo. Ne, oni ustuknu sasvim iskreno. Zid deluje na njih kao nešo umirujuće što konačno oslobađa, a možda i kao nešto mistično. Ali o zidu kasnije.)

A takvog iskrenog čoveka ja smatram za pravog, normalnog čoveka, kakvog je želela da vidi i sama nežna mati priroda kad ga je već rado začela na zemlji. Takvom čoveku ja do bola zavidim. On je glup, to je nesumnjivo; ali, ko zna, možda normalan čovek i mora biti glup? Možda je to čak i vrlo lepo. Ja sam utoliko više ubeđen u tu, tako da kažem, sumnju, zato što, ako bismo, na primer, uzeli antitezu normalnog čoveka, naime čoveka veće moći saznanja, koji, naravno, nije nastao iz krila prirode, već iz retorte (ovo je, gospodo, skoro misticizam, ali ja i to pretpostavljam) onda bi taj čovek iz retorte tako ustuknuo ispred svoje antiteze da bi sam sebe, svojom snažnom svešću, svesno statrao za miša, a ne za čoveka. Neka bi to i bio miš sa većom snagom saznanja, ali bi ipak ostao miš; a ovde imamo čoveka, pa prema tome... i tako dalje. A što je najglavnije, on sam sebe smatra za miša; niko ga za to nije zamolio; a to je važan momenat.

Da pogledamo sad tog miša u akciji. Zamislimo, na primer, da je i on uvređen (a on je skoro uvek uvređen) i želi da se osveti. U njemu se može nakupiti još i više zla i mržnje nego u l'homme de la nature et de la vérité. Gadna i niska želja da vrati zlom za uvredu njega, možda, još više grize nego l'homme de la nature et de la vérité zato što l'homme de la nature et de la vérité zbog svoje urođene gluposti prosto smatra svoju osvetu za pravičnu, a miš zbog snage svog saznanja tu pravičnost odriče.

Najzad, dolazi do samog dela, do akta osvete. Nesrećni miš je pored prve i osnovne gadosti već stigao da nagomila oko sebe u vidu raznih pitanja i sumnji još toliko drugih gadosti. Pod jedno pitanje podveo je toliko drugih, nerešenih, da se i mimo njegove volje oko njega gomila nekakva nesrećna kaša, neko smrdljivo blato, koje se sastoji od njegovih sumnji, uzbuđenja i, najzad, od otpljuvaka kojima ga zasipaju praktični radnici, svečano poređani oko njega u vidu sudija i diktatora, koji mu se grohotom smeju. Razume se, njemu jedino ostaje da na sve mahne svojom šapicom, i da sa osmehom pretvornog prezrenja, u koje i sam ne veruje, šmugne u svoju rupicu. A tamo, u svom odvratnom i smrdljivom podzemlju, uvređeni, išamarani i ismejani miš odmah zapada u hladnu, otrovnu i, što je najglavnije, večitu zlobu i mržnju.

Četrdeset punih godina sećaće se do poslednjih, najuvredljivijih sitnica svoje uvrede, i svaki put će sam dodati neke još sramotnije pojedinosti, zlobno nervirajući i dražeći sebe svojom ličnom fantazijom. Stideće se, doduše, svoje fantazije, ali ipak će se svega prisećati, sve će preneti, izmisliće neverovatne stvari o sebi pod izgovorom da su se i one mogle desiti — i ništa nikom neće oprostiti. Možda će početi i da se sveti, ali sve nekako na parče, sitnicama, iza leđa, inkognito, ne verujući ni u svoje pravo da se osveti, niti u uspeh te osvete, i znajući unapred da će od svih svojih pokušaja da se osveti on sam prepatiti sto puta više od onoga kome se sveti — jer se taj, možda, neće ni počesati. I na smrtnom odru će se svega setiti, i to sa nagomilanom kamatom za sve proteklo vreme...

Međutim, upravo u tom hladnom, mrskom poluočajanju, u toj poluveri, u tom zbog nevolje svesnom pokopavanju samog sebe živog na četrdeset godina u podzemlju; u toj na silu stvorenoj, pa ipak donekle sumnjivoj bezizlaznosti svog položaja, u celom tom otrovu nezadovoljenih želja, potisnutih u dubinu, u celoj toj groznici kolebanja, zauvek donesenih odluka posle kojih, trenutak kasnije, opet dolazi kajanje — upravo u tome i jeste srž one čudnovate naslade o kojoj sam govorio. Ona je toliko tanana, ponekad toliko teško dostupna saznanju, da malo neinteligentniji ljudi, ili prosto ljudi sa jakim nervima, neće razumeti ni trunku te naslade. „Možda neće razumeti ni oni — dodaćete vi sa osmehom — koje nisu nikad šamarali” i tako ćete mi fino nagovestiti da sam ja u svom životu možda i dobio šamar, pa sad govorim o tome iz iskustva. Kladim se

da tako mislite. Ali, umirite se, gospodo, ja nisam dobijao šamare, iako mi je sasvim svejedno šta ćete vi o tome misliti. Ja, možda, žalim što sam za života malo druge šamarao. Ali dosta, ni reči više o toj, za vas neobično zanimljivoj temi.

Da nastavim o ljudima sa jakim nervima. koji ne shvataju izvesnu utančanost naslada. Iako ta gospoda, u izvesnim prilikama, na primer, riču iz sve snage kao bikovi, i mada im to, recimo, služi i na čast, ali, kao što sam već rekao, pred nemogućim se odmah umiruju. A nemoguće je — kameni zid. Kakav kameni zid? Pa, razume se, prirodni zakoni, zaključci prirodnih nauka, matematika. Čim ti, na primer, dokažu da si postao od majmuna, nema šta da se mrštiš, već primi činjenicu onakva kakva je. Ili, kad ti dokažu da tebi jedna kap tvog rođenog sala u stvari mora biti draža od sto hiljada tebi sličnih bića i da u tom zaključku, najzad, nalaze rešelje sve takozvane vrline i obaveze i ostala buncanja i predrasude — onda i to primi kao fakat, jer šta se tu može drugo kad su dva puta dva četiri. Pokušajte da osporite.

— Pobogu, šta je vama, — povikaće vam na to — to se ne može pobijati, to je: dva puta dva — četiri. Priroda o vama ne vodi računa, nje se ne tiču vaše želje, niti pak da li vam se sviđaju njeni zakoni ili ne. Vi je morate primiti onakvu kakva je, a to znači i sve njene rezultate. Zid je, dakle, zid, itd., itd.

Gospode bože, a šta se mene tiču zakoni prirode i aritmetike kad se meni iz izvesnih razloga ti zakoni i dva puta dva četiri, ne sviđaju? Naravno, ja neću moći čelom da probijem takav zid ako zaista nemam snage da ga probijem, ali se neću ni pomiriti s tim samo zato što je preda mnom bio kameni zid, a ja nisam imao snage.

Kao da je takav kameni zid doista neko i zaista nosi u sebi neku reč mira samo zato što je zid: dva puta dva — četiri. O, besmislice nad besmislicama! Sasvim je druga stvar sve razumeti, sve saznavati, sve te nemogućnosti i kamene zidove, i ne miriti se ni sa jednom od tih nemogućnosti i kamenih zidova, ako ti je mrsko da se miriš; doći pomoću najneminovnijih logičkih kombinacija do najodvratnijih zaključaka o večitoj temi: da si čak i za kameni zid odnekud ti sam kriv, iako ti je

potpuno jasno da uopšte nisi kriv i da zbog toga ćutke i nemoćno škrgučješ zubima, sladostrasno zamreš u inerciji, sa mišlju: da, znači, nemaš na koga da se ljutiš; nema objekta mržnje, a možda ga nikad neće ni biti da je sve prosto podvala, smicalica, prevara, prosto glupost — ne zna se ni ko ni šta, ali bez obzira na sva ta neznanja i podvale, tebe ipak boli i, što je više nepoznatih, tebe sve više boli.

IV

— Ha-ha-ha! Pa vi ćete pssle svega ovoga pronaći nasladu i u zubobolji! — povikaćete sa smehom.

— A zašto da ne? I u zubobolji ima naslade — odgovoriću ja. Mene su ceo mesec boleli zubi, i ja znam da ima naslade. Naravno, tu se čovek ne ljuti ćutke, nego ječi, ali to nije obično ječanje, već sa zluradošću i u toj zluradosti i jeste stvar. To ječanje i izražava nasladu bolesnikovu; da ne oseća nasladu, ne bi ječao. Ovo je dobar primer, gospodo, i ja ću ga razraditi. U tom ječanju dolazi do izraza, pre svega, za vašu svest uvredljiva besciljnost vašeg bola; i sveukupna zakonitost prirode, koja se vas, naravno, savršeno ne tiče, ali od koje vi ipak patite — a ona ne pati. Dolazite do saznanja da, eto, nemate prijatelja, ali bol postoji; saznanja da ste vi, zajedno sa svim mogućim doktorima Vagenhajmima, potpuno rob vaših zuba; saznanja da, ako to neko zaželi, vaši će zubi prestati da vas bole, a ako ne zaželi, oni će vas boleti još tri meseca; i da, najzad, ako se još niste primirili i još uvek protestujete, onda vam jedino ostaje to da radi lične utehe samog sebe išibate ili da što bolnije izudarate svoj zid pesnicom — apsolutno ništa više.

Eto, dakle, od tih strašnih uvreda i podsmeha neznano čijih i počinje najzad ona naslada koja ponekad ide do krajnjeg sladostrašća. Molim vas, gospodo, oslušnite jednom ječanje obrazovanog čoveka devetnaestog stoleća koga bole zubi, prislušnite drugog ili trećeg dana bolovanja, kad počinje da ječi drukčije nego prvog dana, to jest ne samo zato što ga zubi bole, kad već ne ječi kao neki grub seljak, već kao čovek kome obrazovanje i evropska civilizacija nisu tuđi, kao čovek koji se „oslobodio zavičajne zemlje i narodnih principa”, kako se to danas kaže. NJegovi jauci postaju nekako odvratni, pakosno zlobni, i ne prestaju čitave dane i noći. I čovek zna da od ječanja neće imati nikakve koristi, zna bolje od svih da uzalud muči sebe, a druge muči i nervira. Zna da je i ljudima pred kojima se previja i celoj njegovoj porodici već odvratno da ga slušaju, i da mu ni trenutka više ne veruju, i u sebi osećaju da bi mogao i drukčije, prostije da ječi, bez rulada i izvijanja, i da se samo za inat i od pakosti izmotava.

Ali, eto, baš u tom saznanju i sramoti i jeste sladostrašće! „Ja vas, veli, uznemiravam, srce vam kidam, nikome u kući ne dam da spava. E baš i ne spavajte! Osećajte i vi svakog trenutka da mene bole zubi. Ja za vas nisam više junak kao što sam ranije hteo da izgledam, već prosto odvratan čovek i prostak! Pa neka sam! Neobično mi je drago što ste me pročitali. Gadno vam je da slušate moje odvratno stenjanje? E pa lepo, neka vam je odvratno! Ja ću vam sad još odvratniju ruladu izvesti!...” Zar ne shvatate ni sad, gospodo? E, izgleda da treba imati duboko razvijenu svest i obrazovanje pa da čovek razume sve finese tog sladostrašća. Vama je smešno? Vrlo mi je drago! Moje su šale, gospodo, naravno rđavog tona, neujednačene, smešne, neuverljive. A to sve dolazi otuda što ja sam sebe ne poštujem. Zar svestan čovek može uopšte da ceni sebe?

V

A zar može, zar može makar i najmanje da ceni sebe čovek koji je pokušao da u osećanju svog poniženja nađe nasladu? Ja ovo ne govorim radi nekog otužnog pokajanja. Uopšte nisam nikad mogao da podnesem reči: „Oprostite, tatice, neću više”; ne zato što sam bio nesposoban da to kažem, već, naprotiv, upravo zato što sam bio i suviše sposoban za to, i te kako sposoban! Dešavalo se da se, kao za inat, upravo onda posipam pepelom kad nisam ni u snu ništa zgrešio. To je bilo odvratnije od svega. Tada bih se sa ushićenjem kajao, plakao, i, naravno, varao samog sebe, mada se nisam pretvarao, jer su gadosti nekako iz srca izvirale! Za to se ni prirodni zakoni ne bi mogli okriviti, mada su me upravo ti zakoni stalno, celog života, najviše vređali.

Odvratno mi je da se svega toga sećam, a i tada mi je bilo odvratno, jer bih koji trenutak posle tota već sa zlobom shvatao da je sve to laž, odvratna, udešena laž, to jest sva ta kajanja, sva ta ushićenja i obećanja preporoda. Ako me zapitate zašto sam samog sebe tako kidao i mučio, odgovoriću: zato što mi je bilo i suviše dosadno da sedim skrštenih ruku, zato sam se i izmotavao. Zaista je tako! Posmatrajte, gospodo, sebe malo bolje, pa ćete uvideti da je tako. Izmišljao sam događaje i sam sazđavao život, samo da bih nekako poživio. Koliko mi se puta desilo da se, na primer, nađem uvređen ni zbog čega, hotimično; znam da nemam za šta da se ljutim, ali se napravim uvređen, i dotle čovek dotera da se na kraju zaista uvredi, Mene je celog života nešto vuklo da pravim takve ispade, tako da najzad nisam mogao da vladam sobom.

Drugi put mi se prohtelo da se na silu zaljubim, i to dva puta. Čak sam i patio, gospodo, uveravam vas. U dubini duše ne verujem da patim, skoro se podsmevovom sebi, ali ipak patim, i to doista patim; ljubomorani sam; van sebe od besa... A sve od dosade, gospodo. od dosade. Inercija me je davila. Jer direktni, zakoniti i neposredni plod saznanja jeste inercija. to jest svesna pasivnost — skrštenih ruku. O tome sam i ranije govorio. Ponavljam, naglašeno ponavljam: da su svi aktivni ljudi i javni radnici zato aktivni što su tupi i ograničeni. Kako se to objašnjava? Evo kako: zbog svoje ograničenosti, oni primaju najbliže i drugorazredne uzroke za

osnovne, i tako se lakše od drugih ubede da su našli tvrde temelje za svoju aktivnost, i onda se smiruju; — a to je glavno. Jer, da bi čovek počeo raditi, treba da se prethodno potpuno umiri i da nema nikakvih sumnji.

A kako ću, na primer, ja da umirim sebe? Gde su meni osnovni uzroci na koje ću se osloniti, gde su mi temelji? Odakle da ih nabavim? Vežbam se u mišljenju i, prema tome, kod mene svaki osnovni uzrok odmah povlači za sobom drugi, još elementarniji — i tako do u beskonačnost. A to i jeste suština svakog saznanja i mišljenja! To su, izgleda, opet zakoni prirode. A šta je naposljetku rezultat? Pa, to isto. Setite se; malopre sam govorio o osveti. (Sigurno se niste udubili i shvatili.) Kazao sam: čovek se sveti zato što smatra da je to pravedno. Znači, našao je osnovni uzrok, naime — pravičnost. Prema tome, on je sasvim miran, i zato se sveti mirno i uspešno, ubeđen da čini poštenju i pravednu stvar. Međutim, ja tu ne vidim nikakve pravičnosti, niti vrline; prema tome, ako počnem da se svetim, onda to činim samo iz inata. Inat, naravno, može da savlada sve moje sumnje i mogao bi uspešno da mi posluži umesto osnovnog uzroka, baš zato što nije uzrok. Ali, šta da radim kad u meni nema ni inata! (Ja sam maločas baš od toga i počeo.) Usled prokletih zakona saznanja, moj inat se raspada na atome. Tek pogledaš, a ono, predmet nestaje, razlozi se isparavaju, krivac se ne može pronaći, uvreda nije više uvreda, nego fatum, nešto kao zubobolja, za koju niko nije kriv — dakle, ostaje opet onaj isti izlaz: to jest izudarati zid što jače.

I tako dižeš ruke od svega zato što nisi našao osnovni uzrok. A pokušaj, zanesi se svojim osećanjem slepo, nepromišljeno, bez osnovnog uzroka, odbacujući bar privremeno saznanje, omrzni ili zavoli samo da ne sediš skrštenih ruku, najdalje prekosutra počćeš da prezireš samog sebe zato što si očigledno samog sebe prevario. Rezultat je: iluzija i inercija. O, gospodo, ja sebe možda samo zato i smatram pametnim čovekom što celog života nisam mogao ništa ni da započnem ni da završim. Neka sam ja brbljivac, bezopasni i dosadni brbljivac, kao uostalom i svi mi. Šta da se radi kad je jedini zadatak svakog pametnog čoveka — brbljanje, to jest svesno presipanje iz šupljeg u prazno.

VI

O, kad bi moj nerad bio posledica lenjosti! Gospode, kako bih ja tada sebe poštovao! Poštovao bih sebe upravo zato što bih bio u stanju makar lenj da budem. Imao bih makar jednu osobinu bar naizgled pozitivnu — osobinu u koju bih i sam verovao. Na pitanje: ko si? odgovarao bih: lenština; to bi bilo izvanredno prijatno čuti o sebi. Dakle, konkretno određeno, znači o meni bi se imalo šta reći. „Lenština!” pa to je zvanje i poziv, to je prava karijera! Ne šegačite se, to je odista tako. Ja tada s pravom postajem član najistaknutijeg kluba i jedina mi je briga da stalno poštujem sebe. Poznavao sam jednog gospodina koji se celog života ponosio time što se razumevao u vinu zvanom lafit. Smatrao je to za svoju pozitivnu osobinu, i nikad nije posumnjao u sebe. Umro je ne samo mirne savesti već pobedonosno i zadovoljno, i bio je sasvim u pravu. A ja bih u tom slučaju izabrao sebi ovakvu karijeru: bio bih lenjivac i ždera, ali ne običan, već, recimo, takav koji saoseća u lepome i uzvišenome. Kako vam se to dopada?

Meni je to odavno lebdelo pred očima. To „lepo i uzvišeno” strašno mi je našuljilo mozak u toku mojih četrdeset godina, ali zato što sam ovako proživio četrdeset godina, a da sam lenština — o, onda bi drukčije izgledalo! Pronašao bih odmah odgovarajuće zanimanje, i to: da pijem u zdravlje svega lepog i uzvišenog. Ja bih u svakoj prilici našao povod: da prvo prolijem suzu u pehar, a zatim da ga ispijem u zdravlje svega lepog i uzvišenog. Sve bih na svetu onda pretvorio u lepo i uzvišeno, u najodvratnijem i nesumnjivom đubretu pronášao bih lepo i uzvišeno. Postao bih plačljiv kao mokaer sunder. Na primer, umetnik je naslikao portret slikara Ge. Odmah bih ispio u zdravlje umetnika koji je naslikao portret Geov, zato što volim sve „lepo i uzvišeno”. Ili, pisac je napisao „Kako ko hoće”; odmah bih ispio u zdravlje „koga hoćete” zato što volim sve što je „lepo i uzvišeno”.

Zahtevao bih za to poštovanje prema sebi i proganjao bih one koji me ne bi poštovali. Živeo bih mirno, umro bih pobedonosno — pa to bi bila divota! Prava divota! I takav bih trbuh pustio i trostruki podvoljak zaradio, i tako bih crven nos dobio — da bi svaki prolaznik rekao gledajući

me: „E, ovo vredi! Ovo je zbilja pozitivno!” Vi, gospodo, mislite šta hoćete, ali takve pohvale je ipak prijatno čuti u našem veku odricanja.

VII

Ali, sve su to samo pusti snovi. O, recite mi ko je to prvi kazao, ko je prvi objavio da čovek samo zato čini pakosti drugome što ne poznaje svoje prave interese; a kad bi ga prosvetlili, otvorili mu oči da vidi svoje prave, normalne interese, čovek bi odmah prestao da čini pakosti, odmah bi postao dobar i plemenit, zato što bi kao prosvećen čovek, shvatajući svoju pravu korist, upravo u dobru video svoju ličnu korist — a poznato je da nema čoveka koji bi mogao svesno raditi protiv svojih interesa — prema tome, počeo bi tako reći po neophodnosti da čini dobro.

O, nevinašce! O, čisto, bezazleno dete! Pre svega, kad je to bilo, u toku proteklih milenija, da čovek radi samo iz lične koristi? A šta da radimo s milionima činjenica koje svedoče da su ljudi svesno, to jest potpuno shvatajući svoju pravu korist, potiskivali tu korist u drugi plan, i srljali drugim putem, na rizik, „na sreću”, iako ih niko nije terao tuda, već kao da su upravo hteli da izbegnu ukazani put, pa su zato tvrdoglavo i svojevolejno krčili drugi put, težak i besmislen, pipajući u pomrčini. Znači da im je tvrdoglavost i svojevolejnost bila prijatnija od ma kakve koristi...

Korist! Šta je to korist? Možete li se poduhvatiti da sasvim tačno odredite u čemu je upravo čovekova korist? A šta ćemo ako se desi da ljudska korist, ponekad, ne samo što može već i mora da se sastoji u tome da čovek nekad poželi sebi zlo, a ne korisno? A ako je tako, ako je takav slučaj moguć, onda celo pravilo ide do đavola. Šta mislite, ima li takvih slučajeva? Vi se smejete? Smejte se, gospodo, samo odgovorite: da nema i takvih koji ne samo što se ne uklapaju nego se i ne mogu uklopiti ni u kakvu klasifikaciju? Jer vi ste, gospodo, koliko je meni poznato, ceo svoj spisak čovekovih koristi uzeli kao srednju vrednost iz statističkih podataka i naučno-ekonomskih formula. Jer za vas su koristi: blagostanje, bogatstvo, sloboda, mir, i tako dalje, i tako dalje, tako da bi čovek koji bi svesnog ustao protiv tog spiska bio, po vašem mišljenju, a naravno i po mome, mračnjak, ili i potpuno lud čovek, zar ne?

Ali, evo šta je čudnovato: zašto se uvek dešava da sve te statistike, mudraci i ljubitelji ljudskog roda, prilikom određivanja ljudskih koristi

stalno zaobilaze jednu korist? Čak je ne uzimaju u obzir onako kako bi trebalo, a od toga zavisi ceo proračun. To još ne bi bila velika nevolja — prosto bismo uzeli tu korist i uneli je u spisak. Ali, u tome i jeste sva nevolja što ova čudnovata korist ne ulazi ni u jedan spisak niti u klasifikaciju! Ja imam, na primer, jednog prijatelja... Eh, gospodo, pa on je i vaš prijatelj — uostalom, kome on nije prijatelj! Kad se sprema da uradi nešto, taj gospodin će vam odmah krasnorečivo i jasno izložiti kako mora postupiti po zakonima razuma i istine. I ne samo to, govoriće vam uzbuđeno i strasno o pravim, normalnim ljudskim interesima, s podsmehom će prekoreti kratkovidne glupake koji ne shvataju ni svoju korist ni pravi značaj vrline, i — tačno posle četvrt sata, bez ikakvog naročitog povoda sa strane, već upravo po nekom unutarnjem impulsu koji je jači od svih njegovih interesa — postupiće sasvim suprotno, to jest otvoreno će ustati protiv onoga o čemu je govorio: i protiv zakona razuma, i protiv lične koristi — jednom rečju, protiv svega...

Upozoravam vas da je moj prijatelj tipična ličnost i zato je nekako teško samo njega kriviti. Eto, u tome i jeste stvar, gospodo. Ne postoji li, doista, nešto što je svakom čoveku draže i važnije od njegovih najvećih koristi, ili (da ne narušavamo logiku) postoji li nekakva najkorisnija korist (upravo ona zaobiđena o kojoj smo sad govorili), važnija i korisnija od svih drugih koristi, zbog koje je čovek, ako zatreba, gotov da ustane protiv svih zakona. to jest protiv razuma, časti, mira, blagostanja jednom rečju, protiv svih onih divnih i korisnih stvari — samo da bi postigao tu osnovnu i najkorisniju korist koja mu je draža i važnija od svega.

— Ali, ipak korist — prekidate me vi.

— Dozvolite da se objasnimo — nije reč ovde o kalamburu, već o tome što je ta korist upravo po tome zanimljiva što ruši i lomi neprestano sve naše klasifikacije i sve sisteme koje su ljubitelji ljudskog roda stvorili radi ljudske sreće. Jednom rečju, smeta svemu. Ali pre nego što vam kažem koja je ta korist, hoću lično da se kompromitujem i zato drsko izjavljujem: da su svi lepi sistemi i sve te teorije koje ukazuju čovečanstvu na njegove prave i prirodne interese, tvrdeći da bi čovečanstvo, kad bi insistiralo na tome da dostigne te interese, odmah postalo dobro i plemenito — da su sve te teorije, zasad, po mom

mišljenju, čista algebra!

Da, algebra. Jer, zastupati tu teoriju preporoda čovečanstva pomoću sistema njegovih ličnih interesa, to je, po mom mišljenju, skoro isto... isto što i tvrditi, na primer, po Beklu, da čoveka oplemenjuje civilizacija, da na taj način postaje manje krvoločan i sve manje sposoban za rat. Po logici, izgleda da je doista tako. Ali čovek toliko voli sisteme i apstraktne zaključke da je u stanju hotimično da unakazi istinu, gotov je da se ogлуši i postane slep za činjenice, samo da bi opravdao svoju logiku. Uzeo sam ovaj primer zato što je i suviše izrazit. Pogledajte oko sebe: krv se potocima proliva, i još nekako veselo kao da je šampanjac. Evo, pogledajte naš devetnaesti vek, u kome je živeo i Bekl. Pogledajte Napoleona — i onog velikog i ovog sadašnjeg. I Severnu Ameriku — večni savez. I, najzad, karikaturu od države — Šlezvig-Holštajn.

Šta li civilizacija oplemenjuje u nama? Civilizacija stvara u čoveku samo mnogostranost osećanja i... apsolutno ništa više. A tokom razvitka te mnogostranosti čovek će, možda, i dotle doterati da će pronaći nasladu i u prolivanju krvi. Jer to se njemu već dešavalo! Jeste li primetili da su najsuptilniji krvoloci bili skoro svi odreda najcivilizovanija gospoda, kojima razne Atila i Stenjke Razini nisu dorasli ni obuću da čiste, a što nisu tako jako upadljivi kao Atila i Stenjka Razin, to je samo zato što se često sretaju, što su suviše obični i oči su na njih navikle. U svakom slučaju, čovek je od civilizacije postao, ako ne još krvoločniji, a oio sigurno gore i odvratiije krvoločan nego što je bio ranije. Ranije je gledao u krvoproliću pravičnost i mirne savesti je tamanio onoga koga je trebalo; a mi se danas, iako krvoproliće smatramo za gadost, ipak tom gadošću bavimo, i to još i više nego ranije. Šta je gore? — Odlučite sami.

Kleopatra je, kažu (izvinite što uzimam primer iz rimske istorije), volela da zabada zlatne čiode u dojke svojih robinja i nalazila je nasladu u njihovim jaucima i grčevima. Reći ćete da je to bilo, relativno uzevši, u varvarsko doba; da je i sad varvarsko doba zato što se (govoreći relativno) i sada zabadaju čiode; da i sad čovek, iako je već naučio da ponekad jasnije gleda nego u varvarsko doba, još ni izdaleka nije navikao da postupa onako kako mu govore razum i nauka. Ali, vi ste ipak potpuno ubeđeni da će se čovek neminovno naučiti kad sasvim nestanu stare

rđave navike i kad zdrav smisao i nauka potpuno prevaspitavaju i normalizuju čovečju prirodu. Vi ste ubeđsni da će čovek tada sam prestati da greši dobrovoljno i da će, tako reći hteo-ne hteo, prestati da deli svoju volju od svojih normalnih iiteresa. I ne samo to — tada će, kažete vi, nauka urazumiti čoveka (mada je to, po mom mišljenju, luksuz) da u stvari nema ni volje ni kaprisa, i da ih nikad nije ni imao, — da je nešto slično klavirskoj dirci, ili čepu na orguljama, i da, pored toga, u svetu još postoje i prirodni zakoni; te sve što on radi ne biva po njegovoj volji, već nekako samo od sebe, po prirodnim zakonima. Znači, treba samo otkriti te prirodne zakone, i onda čovek neće odgovarati za svoje postupke i živeće neobično lako. Svi ljudski. postupci biće tada, naravno, proračunati prema tim zakonima, matematički, kao u logaritamskim tablicama do 108.000, i biće uneseni u kalendar ili, još bolje, pojaviće se dobronamerne knjige slične današnjim enciklopedijama, u kojima će sve biti tačno proračunato i označeno, tako da na svetu neće više biti ni postupaka ni zbivanja.

— Tada će (sve ovo govorite vi) nastati novi ekonomski odnosi, sasvim gotovi, izračunati sa matematičkom tačnošću, te će za tren oka nestati sva moguća pitanja upravo zato što će se na njih dobiti svi mogući odgovori. Tad će biti izgrađen kristalni dvorac... Tada... Jednom rečju, tada će doleteti ptica Kagan... Naravno, uopšte se ne može garantovati (ovo sad ja govorim) da tada neće, na primer, biti strašno dosadno (jer šta će čovek raditi kad sve bude izračunato po tablici), ali će zato sve biti neobično trezveno i razumno. Naravno, šta sve čovek neće izmisliti od dosade! Jer, i zlatne čiode zabadaju od dosade, ali to sve nije ništa. Gadno je to (i ovo ja govorim) što će se tada, ne lezi vraže, ljudi i zlatnim čiodama radovati. Jer čovek je glup, fenomenalno glup. To jest, nije uopšte glup, ali je toliko nezahvalan da se ništa nezahvalnije ne može zamisliti. Ja se, na primer, neću nimalo začuditi ako se odjednom, sasvim iznenada, usred tog budućeg razumnog i trezvenog života, pojavi neki džentlmen ne baš plemenite, ili, bolje reći, nazadnjačke i podsmešljive fizionomije, i, podbočenih ruku na kukovima, kaže nama svima: „A kako bi bilo, gospodo, da odgurnemo celu ovu razumnu trezvenost nogom u prašinu, samo zato da bi svi ovi logaritmi otišli do đavola, a mi opet da živimo po svojoj glupoj volji?”

Ovo još ne bi bilo ništa, ali zlo je u tome što će sigurno naći sledbenike: tako je čovek stvoren. A sve je ovo posledica ništavnog uzroka o kome, čoveku izgleda, nije vredno ni govoriti: naime, što čovek uvek i svuda, ma ko bio, voli da radi onako kako on hoće, a nikako onako kako mu diktiraju razum i korisnost. Čovek može želeti i protiv svoje lične koristi, a ponekad to neminovno i mora (ovo je moja ideja), jer svoje sopstveno voljno i slobodno htenje, svoj vlastiti, makar i najapsurdniji kapric, naša fantazija, ponekad raspaljena do ludila — sve to upravo i jeste ona prećutna, najkorisnija korist, koja se ne uklapa ni u kakvu klasifikaciju, i koja sve sisteme i teorije većito ruši u paramparčad. I kako su samo izmislili ti mudraci da je čoveku potrebna razumna i korisna želja? Zašto su uvrtili u glavu da je čoveku neminovno potrebna razumna i korisna želja? Čoveku treba samo jedno: samostalna volja, pa ma koliko ga ta samostalnost koštala i ma čemu vodila. A i ta volja... đavo bi je znao...

VIII

— Ha-ha-ha! Pa želje, ako hoćete, u suštini i nema! — prekidate me vi s grohotom. — Nauka je već i dosad tako razanatomisala čoveka da nam je sasvim poznato da želja i takozvana slobodna volja nisu ništa drugo do...

— Čekajte, gospodo, i ja sam hteo tako da počnem. Priznajem, čak sam se uplašio. Tek što sam hteo da viknem da želja đavo bi znao od čega zavisi, i da za to, možda, treba zahvaliti bogu, ali sam se setio nauke, i... prekinuo. A i vi tada počeste da govorite! Jer, ako nekada stvarno pronađu formulu svih naših želja i kaprisa, to jest, od čega oni zavise, po kakvim zakonima nastaju, kako se šire, čemu streme u tom i tom slučaju, i tako dalje — to jest ako pronađu pravu matematkčku formulu — čovek će onda možda odmah prestati da želi, sigurno će prestati. Jer, kakvo mi je to zadovoljstvo želeti propisano po tablici? I ne samo to, odmah će se čovek pretvoriti u čep na orguljama, ili tome slično, jer, šta je čovek bez želja, bez volje i bez namera, nego čep na orguljama. Kako vi mislite? Da izračunamo verovatnoću — može li se to desiti ili ne?

— Hm... — kažete vi najzad — naše želje su većinom pogrešne zbog pogrešnog shvatanja naših koristi. Zato i želimo ponekad najčistiju besmislicu, što u njoj, zbog svoje gluposti, vidimo najlakši put za postizanje izvesne, ranije zamišljene koristi. A kad sve to bude ovde protumačeno i izračunato na hartiji (što je sasvim moguće, zato što bi bilo odvratno i besmisleno unapred verovati da čovek nikad neće shvatiti neke prirodne zakone), onda, naravno, neće biti takozvanih želja. Jer, ako se želja nekada potpuno podudara s razumom, onda nećemo želeti, već razmišljati, upravo zato što se ne može, na primer, pri zdravom razumu želeti besmislica, i na taj način svesno ići protiv razuma i želeti sebi šteta... A pošto sve želje i svako razmišljanje stvarno mogu biti proračunati, zato što će nekad ipak objasniti zakone naše takozvane slobodne volje, znači da se bez šale može napraviti nešto kao tablice, tako da ćemo zaista želeti po tablici. Jer, ako meni, na primer, pekad proračunaju i dokažu da sam nekome pokazao šipak zato što sam ga morao pokazati i da sam baš taj i taj prst morao pri tome upotrebiti — šta će onda u meni ostati slobodno, pogotovu ako sam naučnik i ako sam

svršio neki fakultet? Ja tada mogu ceo svoj život planirati za trideset godina unapred. Jednom rečju, ako se to i ostvari, onda nećemo više imati šta da radimo, samo ćemo morati da shvatamo i primamo. Uopšte uzev, moraćemo neumorno da ponavljamo da nas u tom i tom trenutku, u takvim i takvim prilikama, priroda apsolutno ni za šta ne pita; da je moramo primiti onakvu kakva je, a ne onakvu kakvu je zamišljamo, a ako mi doista težimo tablici i kalendaru, pa... pa čak... i retorti, onda šta da se radi, treba primiti i retortu! Inače će se ona i bez nas nametnuti...

Da, gospodo, ali u tome i jesu za mene čvor i zagonetka! Gospodo, izvinite što sam udario u filozofiranje; nije šala četrdeset godina podzemlja! Dozvolite mi da malo profantaziram! Vidite, gospodo, razum je dobra stvar, to je van svake sumnje, ali razum je ipak samo razum i zadovoljava samo razumske čovekove sposobnosti, — želja je izraz celog života, to jest celog čovekovog života, zajedno sa razumom i sa svim ostalim burgijama. Iako naš život u svojim manifestacijama često ispada sitničav, ipak je život, a ne golo izvlačenje kvadratnog korena. Jer ja, na primer, sasvim prirodno hoću da živim tako kako bih zadovoljio sve svoje snage za život, a ne samo razum, to jest neki dvadeseti deo mojih životnih sposobnosti. Šta zna razum? Razum zna samo ono što je uspeo da sazna (izvesne stvari, možda, neće nikad doznati; ovo, doduše, nije uteha, ali zašto da se ipak to ne kaže?), a ljudska priroda živi i radi kompleksno, svim svesnim i nesvesnim što u njoj postoji, pa i kada laže, ipak živi.

Naslućujem, gospodo, da me gledate sa žaljenjem i ponavljate mi da prosvećen i obrazovan čovek jednom rečju, takav kakav će biti budući čovek — ne može svesno poželeći nešto nekorisno po sebe, i da je to matematički jasno. Ja se potpuno slažem, to je doista matematika. Ali vam ponavljam po stoti put da u jednom slučaju, samo u jednom, čovek može svesno i hotimično da poželi nešto štetno i glupo, čak i najgluplje, i to u ovom: da bi imao pravo da poželi čak i najgluplje i da ne bi bio obavezan da želi samo pametno. Jer, gospodo, možda je baš to najgluplje, taj kapris, nama ljudima korisniji od svega što postoji na zemlji, a naročito u izvesnim slučajevima. A ponaosob može da nam bude korisniji od svih koristi čak i u takvom slučaju kad nam otvoreno nanosi štetu i protivreći našim zdravim i najrazumnijim shvatanjima o koristi — jer nam u svakom slučaju čuva najglavnije i najdragocenije, to jest našu

ličnost i individualnost. Poneki, eto, tvrde da je to čoveku zaista najdragocenije; želja, naravno, može ako hoće i da se složi s razumom; i ako se to ne zloupotrebljava, već koristi umereno, to je i korisno, a ponekad čak i pohvalno. Ali želja se vrlo često, čak većinom, uporno i dijametralno razmimoilazi s razumom i... i... i znate li da je i to korisno, pa čak ponekad i vrlo pohvalno?

Recimo, gospodo, da čovek nije glup. (I, stvarno, to se o njemu uopšte ne sme reći, samo zato što, ako je on glup — ko će onda biti pametan?) Ali, ako i nije glup, ipak je čudovišno nezahvalan! Fenomenalno nezahvalan! Ja čak mislim da je njegova najbolja definicija ova: čovek je biće na dve noge, i nezahvalno. Ali, to još nije sve; to još nije njegova glavna mana; glavni nedostatak je — njegova večita moralna slabost — počev od svetskog potopa, pa do šlezvig-holštajnskog perioda ljudske istorije. Da, njegova moralna slabost, prema tome i nerazumnost, jer je odavno poznato da moralna slabost potiče od nerazumnosti. Pokušajte, bacite pogled na istoriju čovečanstva: šta ćete videti? Veličanstvena dela? Možda i veličanstvena, jer koliko vredi samo, recimo, rodoski kolos! Nije uzalud, kaže g. Anajevski, to što jedni tvrde da je to delo ljudskih ruku, a drugi da ga je stvorila sama priroda. Možda vidite šarenilo? Bogami šarenilo: samo kad čovek pogleda kroz sve vekove vojničke i civilne paradne uniforme svih naroda — šta samo to znači! A gde su tek još obične uniforme — tu čovek može šenuti! Nema istoričara koji bi mogao izaći na kraj. Ili, možda, vidite jednolikost? Pa i jednolikost: večito se ratuje; i sad se tuku, i pre su se tukli, i docnije će se tući — priznajte i sami da je to i suviše jednoliko.

Jednom rečju, o svetskoj istoriji se može reći sve što čoveku bolesne uobrazilje može pasti na pamet. Samo jedno se ne može reći — da je razumna. Pri prvoj reči čovek ima da se zagrcne. I evo šta se još svakog trenutka sreta: u životu uvek ima pristojnih i razumnih ljudi, mudraca i ljubitelja roda ljudskog, koji stavljaju sebi u zadatak da celog svog života postupaju što moralnije i razumnije, da, tako reći, zrače svojom ličnošću svojim bližnjima, samo zato da bi im dokazali kako se na svetu zaista može živeti moralno i razumno. A šta se dešava? Poznato je da su mnogi od tih ljubitelja, ranije ili kasnije, pred kraj žkvota izdavali svoje principe i počinili neki skandal, kojiput čak najnepristojniji.

Pitam ja vas sada: šta se može očekivati od čoveka kao bića obdarenog tako čudnovatim osobinama? Ta pružite mu sva zemaljska blaga, usrećite ga preko glave, dajte mu da zaroni u sreću tako da klobuci počnu iskakati na površinu sreće, kao na vodi; dajte mu takvo ekonomsko blagostanje da ništa drugo ne mora raditi sem spavati, jesti kolače i brinuti se da se ne prekine svetska istorija — i tada će taj isti čovek učiniti neku gadost samo zato što je nezahvalno stvorenje željno paskvila. Staviće na kocku čak i kolače, i za inat će zaželeti i najporazniju ludost, najštetniju glupost, samo da bi u svu tu pozitivnu razumnost uneo i svoj kobni fantastični element. I upravo svoje fantastične snove, i svoju banalnu glupost zadržaće za sebe, samo da bi samom sebi dokazao (kao da je to baš neophodno) da su ljudi još uvek ljudi, a ne klavirske dirke na kojima, doduše, sviraju lično zakoni prirode, ali prete da će se toliko isvirati da čovek mimo tablica neće više smeti ništa ni da poželi. Ali, to još nije sve: čak i u slučaju kad bi čovek odista bio samo klavirska dirka i kad bi mu to čak dokazali prirodnim naukama i matematički — on se ni tada ne bi opametio; naprotiv, učinio bi šta bilo, samo iz nezahvalnosti — upravo da bi bilo po njegovom. U slučaju da ne bude imao šta da uradi izmisliće rušenje i kaos, izmisliće sve moguće patnje, i ipak će biti kako on hoće! Prokleće svet, a kako samo čovek može da kune (to je njegova privilegija, kojom se uglavnom razlikuje od drugih životinja), on će samim tim prokletstvom postići svoje, to jest stvarno će se uveriti da je doista čovek, a ne klavirska dirka.

Ali, vi kažete da se i to sve može izračunati po tablicama: i kaos, i mrak, i prokletstvo, — tako da će već sama mogućnost prethodnog proračuna zaustaviti sve, i razum će pobediti — onda će čovek, u tom slučaju, za inat poludeti, da bi se oslobodio razuma, i opet će biti kako on hoće! Ja verujem u to, i garantujem za to, — jer, cela se čovekova misija, izgleda, stvarno i sastoji samo u tome da čovek svakog trenutka dokazuje samom sebi da je čovek, a ne čepić na orguljama. Dokazivao i svojim leđima i trogloditstvom — ali, dokazuje! A posle svega ovoga, kako da ne grešimo i da se ne pohvalimo što toga još nema, i što zasad sam đavo zna od čega zavisi želja čovekova!

Vi mi dovikujete (ako me još udostojavate svoga krika?) da meni niko i ne oduzima volju, već se samo ide za tim da se lična volja po svom

nahodanju podudari s mojim normalnim interesima, s prirodnim zakonima i aritmetikom.

— Eh, gospodo, kakva će nam to biti svoja volja kad doteramo do tablica i aritmetike, kad bude gospodarilo: dva puta dva su četiri? Jer dva puta dva biće četiri i bez moje volje! Zar je to slobodna volja?

IX

Ja se, gospodo; naravno šalim, i sam znam da se neuspelo šalim, ali sve se i ne sme uzimati kao šala. Ja se, možda, šalim škripeći zubima. Eto vi, na primer, želite da odučite čoveka od starih navika i da ispravite njegovu volju u skladu sa zahtevima nauke i zdravog razuma. Ali, otkud vi znate da je čoveka ne samo moguće već neophodno tako popravljati? Po čemu vi zaključujete da čovekova želja neminovno treba da se popravi? Jednom rečju, otkud vi znate da će takvo popravljanje doneti čoveku stvarne koristi? I kad već otvoreno govorimo, zašto ste vi to tako sigurno ubeđeni da je za čoveka doista uvek korisno da se ne suprotstavlja pravim, normalnim koristima, za koje mu garantuju razumni razlozi i aritmetika, i da je to zakon za celo čovečanstvo? To je zasad samo vaša pretpostavka. Recimo, da je to zakon logike, ali možda uopšte nije zakon za čovečanstvo.

Vi, možda, mislite, gospodo, da sam lud? Dozvolite da se ogradim od kazanog. Slažem se da je čovek pre svega stvaralačka životinja, osuđena da svesno teži cilju i da se bavi inženjerskim poslom, naime, da večito i bez predaha krči sebi put kuda bilo. Ali čovek možda i zaželi ponekad da vrdne u stranu, upravo zato što je osuđen da krči taj put, a pored toga još i zato što aktivisti, ma koliko bio glup, ipak dođe ponekad misao: da put skoro uvek vodi kuda bilo, i da glavna stvar nije u tome kuda vodi, već u tome da samo vodi, kako dobrodušno dete ne bi izbegavalo inženjerski posao i predalo se ubitačnoj lenjosti, koja je, kao što je poznato, mati svih poroka. Neosporno je da čovek voli da gradi i da krči puteve. Ali zašto on isto tako strasno voli rušenje i kaos? To vi meni recite! O tome ja i želim da kažem nekoliko reči. Da ne voli on, možda, rušenje i kaos (neosporno je da ga ponekad mnogo voli) zbog toga što se instinktivno boji da ne doće do cilja i završi zgradu koju zida? Otkud vi znate, možda on voli zgradu samo izdaleka, a nikako izbliza; možda voli samo pa je zida, a ne da živi u njoj, ostavljajući je, kasnije, auh animaux domestiques — mravima, ovmovima i tako dalje. Mravi, na primer, imaju sasvim drugi ukus. Oni imaju divnu i za večita vremena nerazrušivu zgradu — mravinjak.

Poštovanja dostojni mravi su i počeli od mravinjaka, a s mravinjakom će sigurno i završiti, što služi na čast njihovoj postojanosti i pozitivnosti. Ali čovek je lakomisleno i nezgodno biće, i možda kao šahist voli proces postizanja cilja, a ne sam cilj. I ko zna (niko ne može garantovati), možda se na ovoj zemlji sav cilj kome čovečanstvo teži sastoji jedino u neprekidnom procesu postizanja tog cilja, drukčije rečeno — u samom životu, a ne baš u cilju, koji, naravno, ne može biti drugo do dva puta dva jesu četiri, to jest formula, a dva puta dva četiri, gospodo, nije više život, već početak smrti.

Čovek se nekako uvek plašio tog dva puta dva četiri, a ja ga se i sada bojim. Čovek, možda, samo to i radi što traži to dva puta dva četiri; prebrođuje okeane, žrtvuje život u tom istraživanju, ali se, kunem vam se bogom, uvek nekako boji da ga nađe — stvarno pronade. Jer oseća da, čim to nađe, onda više neće imati šta da traži. Radnici po svršenom poslu bar dobijaju zaradu, idu u krčmu, zatim dospevaju u policiju i eto ti zanimanja za čitavu nedelju dana. Ali kuda će čovek? U njemu se uvek opaža neka nelagodnost prilikom postizanja sličnih ciljeva. On voli postizanje, ali ne baš i da postigne, a to je, naravno, neobično smešno. Jednom rečju, čovek je komično sazdan — u svemu tome krije se neki kalambur. A dva puta dva četiri ipak je nesnosna stvar. To je, po mom mišljenju, prosto bezočna drskost. Dva puta dva četiri ponaša se kao mangup, isprečilo vam se na putu podbočenih ruku, i pljuje na sve. Slažem se — dva puta dva četiri izvanredna je stvar; ali kad već sve hvalimo, onda je i dva puta dva pet ponekad isto tako divna stvar.

I zašto ste vi tako čvrsto i egzaltirano ubeđeni da je samo normalno i pozitivno jednom rečju, da je samo blagostanje korisno čoveku? Da se razum ne vara u oceni koristi? Jer čovek možda ne voli samo blagostanje? Možda on isto toliko voli i patnju? Možda mu je patnja isto toliko korisna koliko i blagostanje? A da čovek ponekad neobično voli, strasno voli patnju, to je činjenica. I nema potrebe da to proveravate na svetskoj istoriji; zapitajte samog sebe — ako ste čovek i ako ste makar malo živeli. Što se tiče mog ličnog mišljenja, voleti samo blagostanje čak je nekako nepristojno. Ne znam da li je dobro ili rđavo, ali — ponekad slomiti nešto vrlo je prijatno, Iskreno rečeno: ja nisam ni za patnju niti za blagostanje. Ja sam... za svoj kapris, i za to da mi bude zagarantovan kad

mi ustreba.

Ja znam, na primer, da se patnja ne dozvoljava u vodviljima. U kristalnom dvorcu ona se ne može zamisliti: patnja je sumnja i negiranje, a kakav mi je to kristalni dvorac u koji bi čovek mogao da sumnja? Međutim, ja sam ubeđen da se čovek neće nikada odreći prave patnje, to jest rušenja i haosa. Jer, patnja je jedini uzrok i izvor saznanja. Iako sam u početku kazao da je saznanje, po mom mišljenju, velika nesreća za čoveka, ipak znam da ga čovek voli i da ga neće zameniti ni za kakva zadovoljstva. Saznanje je, na primer, neizmerno uzvišenije od dva puta dva. Jer, posle dva puta dva ne samo da ne ostaje više ništa da se radi, već ni da se saznaje. Sve što se tada još može činiti, to je — da se zapuše svih pet čula i zaroni u kontemplaciju. Mada se, doduše, i saznanjem dolazi do istog rezultata, to jest opet ne ostaje ništa da se radi, ipak čovek može ponekad bar da išiba samog sebe, a to malo oživljava. Iako je nazadnjački, ipak je bolje nego ništa.

X

Vi verujete u nerazrušivi kristalni dvorac, naime u tako savršeno zdanje da mu ne možeš ni jezik krišom isplaziti. A ja se, možda, baš zato i bojim tog dvorca što je kristalan i nerazrušiv, i što mu ni krišom ne smeš jezik isplaziti.

I znate šta — kad bi umesto dvora bio kokošarnik i počela kiša da pada, ja bih možda i ušao u kokošarnik da ne pokisnem, ali ga ipak ne bih priznao za dvor iz zahvalnosti što me je sačuvao od kiše. Vi se smežete i čak kažete: da je u tom slučaju svejedno da li je kokošarnik ili palata. Da, odgovaram ja, kad bi čovek živeo samo zato da ne pokisne.

Ali, šta da se radi ako sam ja uvrteo sebi u glavu da ljudi ne žive samo zato i da, kad već živimo, onda je bolje da živimo u palati. To ja hoću, i to su moje želje. A njih ćete iskoreniti iz mene samo ako promenite moje želje. Pa promenite ih, očarajte me nečim drugim, dajte mi drugi ideal. A zasad, neću da priznam kokošarnik za dvorac. Neka čak bude i tako da je taj kristalni dvorac blef i da, po Zakonima prirode, i ne treba da postoji, već sam ga ja samo izmislio iz gluposti, usled nekih starinskih, neracionalnih navika našeg pokolenja. Ali šta se mene tiče što on po prirodnim zakonima nije predviđen? Zar to nije svejedno ako on postoji u mojim željama ili, bolje rečeno, postoji dok postoje i moje želje? Vi ćete se, možda, opet nasmejati? Izvol'te samo, smejte se, — ja ću podneti sve podsmehe, ali ipak neću reći da sam sit kad sam gladan, i znam da se neću smiriti na kompromisu, na večitoj periodičnoj nuli — samo zato što ta nula postoji po zakonima prirode, i stvarno postoji. Neću priznati za vrhunac svojih želja — najamnu kućerinu sa stanovima za siromašne stanare, sa ugovorom za hiljadu godina i, zlu ne trebalo, sa zubnim lekarom Vagenhajmom, čija je firma istaknuta.

Uništite moje želje, izbrišite moje ideale, pokažite mi nešto bolje, i ja ću poći za vama. Vi ćete, možda, reći da se ne vredi sa mnom natezati; u tom slučaju i ja vama mogu odgovoriti to isto. Mi raspravljamo ozbiljno — a ako nećete da me udostojite svoje pažnje, neću vas ni moliti. Imam ja svoje podzemlje.

A zasad još živim i želim — i neka mi se osuši ruka ako donesem makar i jednu ciglicu za tu kućerinu! Ne uzimajte u obzir to što sam ja malopre odbacio kristalni dvorac jedino zato što čovek neće moći ni jezik da mu isplazi. Ja to uopšte nisam rekao zato što mnogo volim da plazim jezik. Možda sam se baš zato i ljutio što među svim vašim zgradama još ne postoji takva kojoj čovek ne bi mogao da isplazi jezik. Naprotiv, dao bih da mi potpuno jezik odseku iz zahvalnosti kad bi se sve tako udesilo da ja nikad više ne zaželim da plazim jezik. Šta ja mogu ako se to ne može tako udesiti, i što se moramo zadovoljiti stanovima? Zašto sam onda stvoren sa takvim željama? Je li moguće da sam ja uopšte zato tako i sazdan da bih došao do zaključka kako je celo moje biće prosto podvala? Zar je moguće da je to cilj? Ne verujem.

Uostalom, znate li šta: ubeden sam da ovakve kao što sam ja, ljude iz podzemlja, treba držati na uzdi. Jer, mada je sposoban da presedi ćutke u podzemlju četrdeset godina, ipak, ako jednom izađe na svetlost onda će samo pričati, pričati i pričati...

XI

Na kraju krajeva, gospodo, najbolje je ništa ne raditi! Najbolja je kontemplativna inercija! Prema tome, neka živi podzemlje! Iako sam kazao da iz dna duše zavidim normalnom čoveku, ali u prilikama u kojima ga vidim ne želim da budem ono što je on (mada neću prestati da mu zavidim. Ali, ne, podzemlje je u svakom slučaju korisnije). Tamo se bar može... Eh! Pa ja i sad naklapam! Lažem, jer dobro znam, kao dva puta dva, da uopšte nije podzemlje najbolje, već nešto drugo, sasvim drugo, za čim čeznem, ali ne mogu nikako da nađem. Neka ide do đavola podzemlje!

Evo šta bi bilo najbolje: kad bih ja sam verovao makar i trunku u ovo što sam sad napisao! Kunem vam se, gospodo, da ne verujem ni u jednu reč od svega ovoga što sam sad napisao! Upravo, ja i verujem, ali u isto vreme, ni sam ne znam zašto, osećam i slutim da lažem kao Ciganin!

— Pa zašto ste onda pisali sve to? — pitate vi.

Strpao bih ja vas na jedno četrdeset godina u podzemlje, bez ikakvog zanimanja, i posle četrdeset godina navratio bih da vidim šta je s vama bilo. Zar je moguće ostaviti čoveka bez posla i samog punih četrdeset godina?

— A zar nije sramota i poniženje — možda ćete reći vi klimajući prezrivo glavom — to što govorite! Vi žudite za životom, a sami rešavate životna pitanja logičkom zbrkom. I kako su dosadni i drski vaši ispadi, a istovremeno se tako bojite! Govorite gluposti i zadovoljni ste time; govorite drsko, a neprekidno strahujete zbog toga i tražite izvinjenja. Uveravate nas da se ničega ne bojite, a istovremeno se ulagujete. Uveravate nas da škripite zubima od besa, a istovremeno komedijašite da biste nas nasmejali. Znaete da vaše dosetke nisu duhovite, ali ste, očigledno, veoma zadovoljni njihovom književnom vrednošću. Vama se, možda, stvarno nekada dešavalo da stradate, ali vi uopšte ne poštujete svoju istinu, izlažete je ruglu, iznosite je na pijacu... Vi stvarno hoćete nešto da kažete, ali iz bojazni krijete poslednju reč; zato što nemate odlučnosti da je kažete, samo ste kukavički nestrpljivi. Razmećete se

saznanjem, a većito ste neodlučni jer, iako vam um radi, srce vam je razvratom pomračeno, a bez čistog srca nema potpunog i pravilnog saznanja. A kako ste tek drski i dosadni! Kako se namećete, kako se benavite! Laž, laž i samo laž!

Razume se, sve ove reči ja sam sam izmislio. To je isto tako plod podzemlja. Ja sam tamo punih četrdeset godina prisluškivao kroz rupicu vaše reči. Ja sam ih sam izmislio, jer sam samo to i izmišljao. Nije čudo što sam ih i napamet naučio i što su čak književni oblik dobile...

Ali, zar je moguće, zar je moguće da ste vi doista toliko lakoverni pa uobražavate da ću ja sve to objaviti, i još dati vama da čitate? I još nešto me buni: zašto ja vas nazivam „gospodo”, zašto vam se obraćam kao pravim čitaocima? Ovakva priznanja kakva ja nameravam da iznesem ne objavljuju se, niti se daju drugima na čitanje. Ja bar u sebi nemam toliko čvrstine, i ne smatram da mi je potrebna. Samo, znate: zasela mi je u glavu neka fantazija, i ja hoću da je ostvarim po svaku cenu. Evo u čemu je stvar:

U spomenima svakog čoveka ima takvih stvari koje on ne otkriva svima, već samo prijateljima. Ima i takvih stvari koje neće reći ni prijateljima, već jedino sebi, i to u poverenju. Ali ima, najzad, i takvih koje čovek ne sme ni samom sebi da otkrije, i baš takvih svaki pristojan čovek ima podosta. Čak se i ovo događa: ukoliko je čovek pristojniji, utoliko tih stvari ima više. Bar ja sam se tek nedavno odlučio da se setim nekih svojih ranijih doživljaja a dosad sam ih uvek i sa izvesnim nemirom izbegavao.

A sada, kad ih se ne samo sećam već sam čak odlučio i da ih zapišem, hoću da ispitam: može li čovek makar sam pred sobom biti potpuno iskren i da se ne uplaši od istine? Uzgred da kažem: Hajne tvrdi da su tačne autobiografije skoro nemoguće, i da čovek, pišući o sebi, uvek laže. Po njegovom mišljenju, Ruso je, na primer, sigurno lagao u svojoj ispovesti, i to namerno lagao, iz sujete. Ja verujem da je Hajne u pravu; vrlo dobro znam kako čovek može ponekad samo iz sujete da natovari na sebe čitave zločine, i vrlo dobro razumem tu sujetu. Ali, Hajne je sudio o čoveku koji se ispoveda pred svetom. Ja, međutim, pišem samo za sebe, i

jednom zasvagda izjavljujem: ako i pišem tako kao da se obraćam čitaocima, to činim samo forme radi, jer mi je tako lakše da pišem. Ovde se radi o formi, samo o praznoj formi — a čitalaca neću nikad imati. To sam već i kazao...

Neću uopšte ni o čemu da vodim računa u redakciji svojih beležaka. Neću da unosim red u sistem. Čega se setim, to ću i zapisati.

Ali vi biste me, na primer, mogli uhvatiti za reč i zapitati: ako zaista ne računate na čitaoce, zašto onda pravite sami sa sobom takve ugovore (i to još na hartiji), naime, da nećete unositi red i sistem, već ćete zapisivati sve čega se setite itd, itd? Zašto se onda objašnjavate?

— Pa eto tako — odgovaram ja.

Ovde je, doduše, u pitanju cela psihologija. Možda sam ja prosto kukavica. A možda namerno zamišljam pred sobom publiku da bih se pristojnije ponašao kad budem zapisivao. Uzroka može biti hiljadu.

I još nešto: zašto baš želim da pišem? Ako nije za publiku, onda bih se mogao u mislima svega sećati, ne beležiti na hartiju.

Da, gospodo, ali na hartiji ispada nekako svečanije. U tome pak ima nečeg sugestivnog: biću kritičniji prema sebi, a i stil će se poboljšati. Pored toga, možda će mi od zapisivanja zaista biti lakše. Evo, sad me, na primer, naročito tišti jedan davnjašnji spomen. Setio sam se toga još pre neki dan, i otada me neprestano progoni kao dosadan muzički motiv koga se ne mogu otresti. A, međutim, treba da se otresem. Takvih uspomena imam na stotine, ali s vremena na vreme tek iskrasne poneki i onda me tišti, Odněkud verujem: ako ga zapišem, otarasiću ga se. Zašto da ne pokušam?

Najzad, meni je dosadno, jer nikada ništa ne radim. A ovo zapisivanje stvarno liči na neko zanimanje. Kažu da čovek od rada postaje dobar i pošten. Eto, dakle, imam bar izvesnu šansu.

Danas pada sneg, skoro moker, žut, prljav. Juče je isto tako padao, i pre neki dan takođe. Čini mi se da sam se povodom mokrog snega i setio

priče koje ne mogu da se otresem. Prema tome, neka ovo bude pripovetka povodom mokrog snega.

DRUGI DEO

Povodom mokrog snega

Kad sam iz mraka zabluda

Plamenom rečju ubeđenja

Palu dušu uzdigao;

I, puna duboke muke,

Ti prokle, kršeći ruke,

Porok koji te je okovao;

Kad si, kažnjavajući spomenima

Svoju zaboravnu savest,

Pričala mi povest

Svsga što je pre mene bilo;

I odjednom, sakrivši lice,

Stidom i užasom ispunjena,

Briznula u plač

Ogorčena, potresena...

Iz poezije N. A. NJekrasova

I

Imao sam u to vreme svega dvadeset i četiri godine. Život mi je bio i onda neveseo, neuredan i usamljen do podivljivosti. Ni sa kime se nisam družio, čak sam izbegavao i da razgovaram, i sve više i više sam se povlačio u svoj kutak. Na dužnosti, u kancelariji, nastojao sam da nikoga ne gledam, i vrlo dobro sam opažao da me moje kolege ne samo smatraju za osobenjaka već me — čini mi se — gledaju sa odvratnošću. Padalo mi je na um: zašto se to nikome drugome, osim meni, ne čini da ga gledaju sa odvratnošću?

Jedan od naših službenika imao je odvratno i strašno rohavo lice, čak nekog razbojničkog izgleda. Čiii mi se, ja se ne bih usudio nikoga ni da pogledam kad bih imao tako neprijatno lice. Drugi je imao tako staru uniformu da je u njegovoj blizini prosto zaudaralo. Međutim, nijedan se od te gospode nije zbunjivao, ni zbog odela, ni zbog lica, niti zbog nekog moralnog nedostatka. Ni jedan ni drugi nisu ni pomišljali da ih neko gleda sa odvratnošću; a da su i pomišljali, bilo bi im to svejedno; samo da starešine ne obraćaju pažnju na to. Sad mi je potpuno jasno da sam usled svoje neograničene sujete, a možda i zbog strogih zahteva prema sebi, često gledao na sebe sa besnim nezadovoljstvom, koje se graničilo sa odvratnošću, pa sam zato svoje shvatanje pripisivao svakome. Ja sam, na primer, mrzeo svoje lice, smatrao sam da je odvratno, sumnjao sam da ima čak neki podao izraz, i zato sam se uvek kad bih dolazio na dužnost na silu trudio da se držim što nezavisnije i da imam na licu što pametniji izraz, kako ne bi ko posumnjao da sam podlac. „Neka je lice i ružno”, mislio sam, „samo neka je plemenito, izrazito, i, što je najglavnije, neobično pametno.”

Ali ja sam tačno i sa bolom znao da moje lice nikada neće moći da izražava sva ta savršenstva. I, što je strašnije, uviđao sam da moje lice potpuno glupo izgleda. Ja bih se, međutim, u duši potpuno pomirio i pristao čak i na podao izraz. Samo kad bi istovremeno smatrali da je moje lice izuzetno pametno.

U kancelariji sam, naravno, mrzeo sve kolege od prvog do poslednjeg —

sve sam ih prezirao, a ujedno ih se nekako i bojao. Dešavalo se da bih ih odjednom smatrao boljim od sebe. Sve je to kod mene nekako iznenada ispadalo: čas sam ih prezirao, čas sam ih smatrao boljim od sebe. Obrazovan i solidan čovek ne može biti sujetan bez neograničene strogosti prema samom sebi i u izvesnim trenucima mora prezirati sebe do mržnje i besa. Ali, i kad sam ih prezirao, i kad sam ih smatrao boljim od sebe, ipak sam skoro pred svakim prolaznikom obarao pogled. Štaviše, vršio sam opite: da li ću izdržati pogled ovoga ili onoga na sebi? I uvek sam prvi obarao oči. To me je mučilo do pomame.

Isto tako sam se do ludila plašio da ne budem smešan, i zato sam ropski obožavao rutinu u svemu što se tiče forme; sa ljubavlju sam se uklapao u opšti kolosek i iz dna duše se bojao svake ekscentričnosti u sebi. Ali, kako sam mogao sve to da izdržim? Ja sam bio bolesno osetljiv, kakav bi i morao biti obrazovan čovek našeg doba. Druti su svi bili tupi, i nalik jedan na drugoga kao ovnovi u stadu. Možda se od svih činovnika samo meni činilo da sam kukavica i ropska duša, i to zato što sam bio obrazovan. Ali, ne samo da mi se činilo već je doista tako i bilo: bio sam kukavica i ropska duša. Priznajem to bez ikakvog snebivanja. Svaki pristojan čovek našeg doba mora biti kukavica i rob. To je — normalno stanje. U to sam duboko ubeđen. On je tako sazdan i za to stvoren. I ne samo u naše vreme, zbog nekih: tako slučajnih okolnosti. već uopšte, ugledan čovek uvek mora biti kukavica i ropska duša. To je prirodni zakon za sve pristojne ljude na svetu. Ako se nekom i desi da se napravi junak, neka se time ne teši niti zanosi: ipak će pred drugima ustuknuti. To je jedini i večiti izlaz. Junače se samo magarci i njihova kopilad, ali i oni samo do izvesne mere. Na njih, međutim, ne vredi obraćati pažnju zato što apsolutno ništa ne znače.

Mučila me je još jedna okolnost, i to: što niko ne liči na mene niti ja na koga: „Ja sam sam, oni su svi zajedno”, mislio sam u sebi.

Iz ovoga se vidi da sam bio još sasvim zelen.

Dešavale su se i suprotne stvari. Ponekad je bilo toliko odvratno ići u kancelariju da sam se mnogo puta vraćao bolestan sa službe. Ali bi me, odjednom, iznenada obuzimao talas skepticizma i ravnodušnosti (kod

meke je sve bivalo periodično), i tada sam se smejao svojoj netrpeljivosti i gadljivosti, koreo sam sebe zbog romantizma. Čas mi dođe da neću ni s kim da govorim, a čas opet zaželim ne samo da razgovaram već i da se sprijateljim. Sva gadljivost prema ljudima nekako odjednom nestane. Ko zna, možda je nisam nikad ni imao, već je sve to bilo namešteno, iz knjige? Sve do danas to pitanje nisam rešio. Jednom sam se već sasvim sprijateljio s kolegama, počeo sam da ih posećujem kod kuće, da igram preferansa, pijem votku, raspravljam o unapređenju... Ali, dozvolite mi ovde jednu digresiju.

Kod nas Rusa, uopšte uzev, nije nikad bilo glupih, nemačkih, a naročito ne francuskih romantičara fantasta, na koje ništa ne utiče — makar zemlja pucala pod njima i cela Francuska umirala na barikadama, oni su uvek isti, čak se ni radi pristojnosti ne menjaju, i večito će pevati svoje fantastične pesme, tako reći do groba — zato što su budale.

A kod nas, u Rusiji, nema budala, to se zna: po tome se mi i razlikujemo od raznih nemačkih zemalja. Prema tome, nema kod nas ni priroda fantaste u njihovom čistom obliku. To su izmislili naši tadašnji „napredni” publicisti i kritičari, jureći za Kostanžiglom i Petrom Ivanovičem i smatrajući ih po gluposti svojoj za naš ideal; oni su sve to izmislili i naturalizovali našim romantičarima, smatrajući ih za iste takve fantaste kao što su bili oni u Nemačkoj i Francuskoj.

Naprotiv, osobine našeg romantičara potpuno su suprotne svemu fantastično-evropskom, i nijedna evropska mera ne vredi za njih. (Dozvolite mi da upotrebim reč „romantičar” — starinsku, dostojnu poštovanja, zaslužnu i svima poznatu.) Odlike našeg romantičara jesu: da sve razume, sve vidi, i vidi često neuporedljivo jasnije nego što vide najpozitivniji naši umovi; da se ni sa kim i ni sa čim ne mire, ali u isto vreme da ništa ne preziru; da sve zaobiđu, svakom da učine politički ustupak; da uvek imaju u vidu koristan i praktičan cilj (nekakve državne stančice, penzije, zvezdice), da gledaju taj cilj i pored sveg entuzijazma i tomova lirskih pesmica, i da sačuvaju istovremeno u sebi do groba sve „divno i uzvišeno”, pa i sebe da sačuvaju u pamuku, kao neku juvelirsku stvarčicu, makar samo na dobro onog „divnog i uzvišenog.”

Naš romantičar je širok čovek, i najveći prepredenjaka među svim prepredenjacima, uveravam vas u to... to znam čak i iz ličnog iskustva. Naravno, sve to, ako je romantičar pametan. Ma šta ja to govorim? Romantičar je uvek pametan, hteo sam samo da primetim ovo: ako se ponekad i dešavalo da smo imali i lude-romantičare, to se ne uzima u obzir, zato što su oni još u cvetu mladosti konačno postajali Nemci i, da bi bolje sačuvali svoju juvelirsku stvarčicu, naseljevali se tamo negde u Vajmaru ili Švarcvaldu.

Ja sam, na primer, iskreno prezirao svoje zanimanje, a nisam pljunuo i otišao samo po nuždi, zato što sam i sam sedeo u kancelariji i dobijao za to novac. Dakle — pazite, ipak nisam pljunuo. Naš romantičar će pre poludeti (što se, uostalom, vrlo retko događa) nego što će pljunuti na što bilo, i pre nego što osigura drugu karijeru; ni bubotkama ga ne možeš isterati, sem da ga odvedu u ludnicu kao „španskog kralja”, ali tek onda ako baš sasvim poludi. Kod nas, međutim, silaze s uma samo tanki i plavi ljudi.

Nebrojeno mnogo romantičara kasnije dospeva do značajnih činova. Neobična mnogostranost! I kakva sposobnost za najdisparatnija osećanja! To me je i ranije umirivalo, a i sad isto tako mislim. Zato i ima kod nas tako mnogo „širokih priroda”, koje ni u najdubljem padu ne gube svoj ideal — iako ni prstom nisu makli za taj ideal i, mada su razbojnici i najveći lopovi, ipak iz dna duše poštuju svoj stari ideal, i neobično su pošteni ljudi. Da, gospodo, samo što kod nas najgori podlac može biti sasvim pošten i čak uzvišen po duši, a da istovremeno ostane podlac. Ponavljam, od naših romantičara, i to odreda, postaju tako poslovne hulje (reč „hulja” uzimam od milošte) i odjednom ispoljavaju takvo osećanje stvarnosti i poznavanja posla da zabezeknuti starešina i publika samo cokću jezikom od zaprepašćenja.

Zaista je to zadivljujuća mnogostranost, i sam bog zna šta će od nje biti i postati dalje, i šta nam obećava u budućnosti? A materijal nije rđav! Ne govorim to iz nekog smešnog i pijanog patriotizma. Uostalom, verujem da vi opet mislite da ja sve ovo ismejavam. A ko zna, možda ste ubeđeni u suprotno, naime — da ja stvarno tako mislim. U svakom slučaju, gospodo, meni će oba vaša mišljenja činiti čast, i primam ih sa

zadovoljstvom. I oprostite mi za ovu digresiju.

Naravno, u prijateljstvu sa svojim drugovima nisam izdržao, i vrlo brzo sam se posvađao, a pošto sam bio mlad i neiskusn, prestao sam čak i da im se javljam — presekao sam sve. To mi se, doduše, samo jedanput desilo. Inače sam uvek bio sam.

Kod kuće sam najviše čitao. Hteo sam da spoljašnjim utiscima ugušim u sebi ono što je u meni kipelo. A od spoljašnjih utisaka, za mene je bilo moguće jedino čitanje. Ono mi je, naravno, mnogo pomoglo — uzbuđivalo me, davalo nasladu, mučilo. Ali i ono bi mi s vremena na vreme strašno dojadilo. Ipak, želeo sam da se krećem, i tada bih odjednom zaplivaio u mračan, podzeman, odvratn sitan razvrat, ali ne u pravi razvrat. Moje sitne strasti su bile ljute, vrele od moje svakidašnje bolesne raadražljivosti. Nastupi su bivali histerični, sa suzama i konvulzijama.

Ali, osim čitanja, nije bilo za mene nikakvog izlaza, to jest ničega u svetu oko mene što bih mogao poštovati i što bi me privlačilo. Pored toga, obuzela bi me tuga; pojavljivala se histerična žeđ za protivrečnostima, za kontrastima, i tako sam se odao razvratu. Sve ovo uopšte nisam kazao radi svog opravdanja... — A po duši rečeno, slagao sam! Upravo sam, hteo da se opravdam. Ovu primedbu činim, gospodo, za sebe. Neću da lažem. Dao sam reč.

Odavao sam se razvratu samotn, noću, tajno, bojažljivo, prljavo, i sa stidom koji me nije napuštao ni u najodvratnijim trenucima, već je upravo u tim trenucima postajao moje prokletstvo. Ja sam već tada nosio podzemlje u duši. Strašno sam se bojavao da me ljudi nekako ne vide, ne sretnu, ne poznaju. A posećivao sam razna sumnjiva mesta.

Jednom, prolazeći noću pored jedne krčme, video sam kroz osvetljen prozor kako su se neka gospoda kraj bilijara potukla takovima i kako su jednog izbacili kroz prozor. Drugom prilikom to bi mi bilo odvratno, ali tada je upravo naišao takav trenutak da sam pozavideo tom izbačenom gospodinu, toliko mu zavideo da sam čak ušao u kafanicu, u bilijarsku sobu; „ko velim, možda ću se i ja potući, pa će i mene izbaciti kroz

prozor.”

Nisam bio pijan, ali, šta ćete, eto do kakve histerije može čoveka da dovede tuga! Ali, ništa nije bilo. Pokazalo se da nisam sposoban ni kroz prozor da iskačem, i otišao sam bez tuče.

Na prvom koraku ubrisa me neki oficir.

Stajao sam kraj bilijara i nehotice mu preprečio put; on je hteo da prođe i zato me je dohvatio za ramena i ćutke — bez upozorenja i objašnjenja — sklonio me sa mesta i prošao, kao da me nije ni primetio. Ja bih mu i batine oprostio, ali nikako mu nisam mogao oprostiti što me je odgurnuo, a uopšte me nije ni primetio.

Ni sam ne znam šta bih sve dao za jednu pravu i istinsku svađu, pristojniju i, tako reći, književniju! Postupili su sa mnom kao sa muvom. Taj oficir je bio ogromna rasta, a ja sam čovek mali i iscrpen. Uostalom, svađa je od mene zavisila: trebalo je samo protestovati, i mene bi, naravno, izbacili kroz prozor. Ali ja sam se prodomislio, i više mi se svidelo da se... izgubim ozlojeđen.

Izišao sam iz kafane zbunjen i uzrujan otišao pravo kući, a sutradan produžio svoj sitni razvrat još plašljivije, utučenije i jasnije nego pre — skoro sa suzama u očima — ali ipak sam produžio. Uzgred da kažem, nemojte misliti da sam se uplašio od oficira iz kukavičluka: ja nikada nisam bio kukavica u duši, iako sam se uvek plašio u životu. Ali, pričekajte sa ironičnim smejanjem: i za to postoji objašnjenje, imam ja objašnjenje za sve, u to budite uvereni.

O, kad bi taj oficir bio od onih koji pristaju da izađu na dvoboj! Ali ne — on je bio upravo od one gospode (avaj! davno nestale) koja su više volela da se obračunavaju takovima ili, kao poručnik Pirogov kod Gogolja, žalbama starešini. Na dvoboj nisu izlazili, a sa meni sličnima, sa civilima. smatrali bi dvoboj u najmanju ruku za poniženje; uopšte uzev, smatrali su dvoboj kao nešto što se ne može zamisliti, nešto slobodnjačko, francusko, iako su dosta vređali druge, naročito ako su bili visokog rasta.

Nisam se uplašio iz kukavičluka, već zbog beskrajne sujete. Nisam se uplašio ni oficirevog rasta, niti da će me dobro izudarati i izbaciti kroz prozor, fizičke hrabrosti bih ja imao, ali moralne snage nije bilo. Uplašio sam se da me niko od prisutnih — počev od drskog markera pa do poslednjeg smrdljivog i bubuljičavog činovničića koji se tu motao — niko neće razumeti, i samo će me ismejati ako počnem da protestujem i s njima da govorim književnim jezikom. Jer se kod nas o pitanju časti — to jest ne o samoj časti, već o pitašu časti (point d'honneur) ne može drukčije govoriti do samo književnim jezikom. Na običnom jeziku ne pominje se „pitanje časti”.

Bio sam potpuno ubeđen (osećanje stvarnosti uprkos romantizmu!) da će svi prosto pući od smeha i da me oficir neće jednostavno, to jest neuvredljivo istući, već će me poterati oko bilijara muovajući me kolenom, a onda se valjda smilovati i izbaciti me kroz prozor.

Razume se, u mom slučaju taj bedni doživljaj se ne bi mogao samo na tome završiti. Kasnije sam često sretao tog oficira na ulici, i dobro sam ga upamtio. Ne znam samo da li je i on mene poznao. Mora biti da nije; to sam zaključio po nekim znacima. A ja sam njega gledao sa besom i mržnjom, i to je tako trajalo... nekoliko godina! Moja mržnja je iz godine u godinu sve više rasla i jačala. Prvo sam počeo da se raspitujem izdaleka o tom oficiru. To je bilo dosta teško, jer nisam nikog poznao. Ali jednom ga je neko oslovio po prezimenu na ulici, dok sam ga ja izdaleka pratio, kao prikovan, i tako sam mu doznao prezime. Drugi put sam ga pratio do samog stana i tu sam, za deset kopejki, doznao od vratara: gde stanuje, na kom spratu, sam ili još s nekim itd. — jednom rečju, sve što se može doznati od vratara.

Jednog jutra palo mi je na pamet da napišem pripovetku i opišem tog oficira u satiričnom obliku, da naslikam njegovu karikaturu, iako dotad nisam nikada pisao. Sa nasladom sam pisao tu pripovetku. Izobličio sam ga, čak i oklevetao; u početku sam prezime tako udesio da se odmah moglo poznati, ali posle sam zrelo razmislio, promenio ime, i tako poslao priču u „Otadžbinske zapise”. Međutim, tada u časopisu još nije bilo satire, i moju pripovetku nisu objavili. Bilo mi je nebično krivo.

Ponekad me je bes prosto gušio. Najzad sam odlučio da svog protivnika pozovem na dvoboj. Napisao sam mu divno, privlačno pismo, moleći ga da mi se izvini; a u slučaju da odbije, otvoreno sam nagovestio dvoboj. Pismo je bilo tako napisano da bi oficir, kad bi iole shvatao „divno i uzvišeno”, obavezno potrčao da mi padne u zagrljaj i predloži prijateljstvo. I, kako bi to bilo lepo! Kako bismo nas dvojica lepo živeli! „On bi mene štitio svojim dostojanstvenim pogledom, a ja bih njega oplemenio svojim obrazovanjem pa i... idejama, i mnogo štošta bi moglo biti!” Zamislite samo: od uvrede koju mi je naneo prošlo je bilo već dve godine, i moj poziv na dvoboj ispaao je najgluplji anahronizam, uprkos svoj veštini s kojom je bilo napisano moje pismo, koje je objašnjavalo i prikrivalo taj anahronizam. Ali, hvala bogu (i do danas sa suzama u očima zahvaljujem svevišnjem), nisam poslao pismo. Koža mi se ježi kad se setim šta se sve moglo izroditi da sam ga poslao.

I odjednom... iznenada sam se osvetio na najprostiji i najgenijalniji način! Iznenada mi je sinula svetla misao... Ponekad sam praznikom izlazio posle tri sata na Nevski prospekt i šetao po sunčanoj strani. Upravo, nisam šetao, već preživljavao bezbrojne muke i poniženja, da mi se žuč izlivala; ali, to mi je, izgleda, i trebalo. Muvao sam se smešno i jadno između prolaznika, i stalno sklanjao s puta čas generalima, čas gardijskim konjičkim oficirima, čas gospođama; u tim trenucima osećao sam grčevite bolove u srcu, i vrele žmarke po leđima od same pomisli na izgled mog odela i banalnost moje uzmuovane pojave. To su bile paklene muke, neprekidno i neizdržljivo poniženje od misli koja je prelazila u osećanje da sam obična muva pred celim tim svetom; odvratna i nepotrebna muva — pametnija od svih, od svih obrazovanija i plemenitija, to se već samo po sebi razume — ali ipak muva koja se pred svima sklanja i koju svi ponižavaju i vređaju. Zašto sam tovario na sebe tu muku, zašto sam išao na Nevski — ne znam? Nešto me je vuklo tamo kad god sam imao prilike da izađem.

Tada sam već počeo da osećam plimu onih uživanja o kojima sam govorio u prvoj glavi. Posle slučaja sa oficirom još jače me je počelo da vuče tamo: na Nevskom sam ga najčešće i sretao, tamo sam mogao da ga sa uživanjem posmatram. I on je o praznicima šetao tuda. Mada se, kao i ja, sklanjao pred generalima i dostojanstvenim osobama i isto tako se

okretno muvao između njih, ipak je takve kao ja, pa i bolje od mene, prosto gazio; imao je pravo na njih, kao da je pred njim prazan prostor, i ni u kom slučaju se nije sklanjao s puta. Ja sam se opijao svojom zlobom gledajući ga i... uvek mu se sa besom u duši sklanjao s puta. Mučilo me je to što čak ni na ulici nisam s njim na ravnoj nozi.

„Zašto se ti obavezno prvi sklanjaš?” dosađivao sam sebi obuzet besom, budeći se nekad pre tri sata ujutru. „Zašto baš ti, a ne on? Jer bar za to zakon ne postoji, to nigde nije napisano? Dobro de, neka bude podjednako, kao što obično biva kad se sretnu vaspitani ljudi: on ustupa polovinu puta i ti polovinu, i prolazite poštujući jedan drugog.”

Ali nije bilo tako, već sam ja skretao, a on nije ni primećivao da mu se sklanjam s puta. I odjednom me ozari divna misao. „A kako bi bilo”, pomislio sam, „da... se ne sklonim kad se sretnemo? Namerno da se ne sklonim, pa makar ga i gurnuo; a, kako bi to ispalo?” Ta drska misao tako me je malo-pomalo obuzela da mi nije davala mira. Stalno sam sanjao o tome, strasno, i za inat sve češće išao na Nevski da bih još jasnije zamislio kako će izgledati kad to budem uradio. Bio sam oduševljen. Sve više mi je ta namera izgledala moguća i verovatna.

„Naravno, neću baš sasvim da ga gurnem”, mislio sam, već unapred postajući dobar od radosti, „već onako, prosto se neću skloniti, sudariću se s njim, ali ne da zaboli, već onako, rame o rame, upravo toliko koliko je dozvoljeno u granicama pristojnosti; koliko on mene udari, toliko i ja njega.”

Najzad sam se konačno odlučih Ali pripreme su mi oduzele vrlo mnogo vremena. Pre svega, za vreme izvođenja tog pothvata morao sam izgledati što pristojnije, naime, morao sam se pobrinuti za odelo. „Za svaki slučaj, ako dođe do javnog skandala (a publika je na tom mestu neobično fina: tu šeta grofica, pa knez D. i cela književnost), treba biti lepo odeven; to imponuje, i odmah ćemo na izvestan način biti izjednačeni u očima višeg društva.”

U tom cilju uzeo sam platu unapred i kupio crne rukavice i solidan šešir kod Čurkina. Crne rukavice su mi izgledale solidnije i otmenije nego

žučkaste, koje sam ranije priželjkivao. „Boja je suviše upadljiva i nekako suviše ističe čoveka”, zato nisam uzeo žučkaste. Lepu košulju sa koštanim dugmetima odavno sam već bio nabavio — ali zbog šinjela sam dugo čekao. U stvari, on nije bio rđav, i bio je topao; samo, bio je postavljen vatom, a okovratnik je bio od rakuna, što je izgledalo već i suviše lakejski. Trebalo je po svaku cenu promeniti okovratnik, nabaviti dabrov, kao što nose oficiri. Zbog toga sam počeo da obilazim radnje i posle nekoliko pokušaja naiđem na jeftinu nemačku dabrovinu. Iako se te nemačke kožice brzo otrcaju i dobiju veoma jadan izgled, u početku, dok su nove, izgledaju ipak sasvim pristojno; a meni je sve to samo i trebalo za jedanput. Upitao sam za cenu: ipak je bilo skupo. Posle ozbiljnog razmišljanja odlučio sam da prodam svoj stari okovratnik, a sumu koja mi je nedostajala, i koja je za mene bila krupna, rešio sam da izmolim od Antona Antoniča Sjetočkina, mog starešine, čoveka smernog, ozbiljnog i trezvenog, koji nikome nije davao novac na zajam, ali kome je jedna značajna ličnost mene naročito bila preporučila prilikom mog stupanja u službu. Strašno sam se mučio. Izgledalo mi je čudovišno i zazorno da tražim novac od Antona Antoniča. Dve-tri noći nisam oka sklopio — uopšte uzev, tada sam malo spavao, imao sam groznicu, srce mi je nekako podmuklo zamiralo, ili bi odjednom počelo da lupa, lupa...

Anton Antonovič se u početku začudio, onda se namrštio, zatim promislio, i dao mi ipak novac na zajam, pošto je prethodno uzeo od mene priznanicu s pravom da posle tri nedelje dana isplati dug od moje plate.

Tako je, najzad, sve bilo gotovo; lepa dabrovina zamenila je otrcanog rakuna, i ja sam počeo polako da pristupam delu. Nisam se mogao odlučiti odmah i nepromišljeno. Trebalo je tu stvar vešto i natenane udesiti.

Priznajem da sam posle mnogobrojnih pokušaja počeo da očajavam: nikako da se sudarimo, i to ti je! Ako se ja nisam pripremao, i nameravao — nije more slano! Učini mi se, evo, sad, sad ćemo se sudariti, a kad pogledam — opet se ja sklonim, a on prođe i mene uopšte ne primeti. Idući mu u susret, čak sam i molitve čitao, samo da mi bog da odlučnosti. Jednom sam se već sasvim bio rešio, ali sve se svršilo time što sam mu se

zapleo među noge zato što sam u poslednjem trenutku, na nekoliko santimetara od njega, izgubio smelost. Oi je sasvim mirno prešao preko mene, a ja sam kao lopta odleteo u stranu. Te sam noći bio u groznici i bunilu.

Iznenada — sve se završilo da ne može biti bolje. Noću uoči tog događaja konačno sam odlučio da ne ostvarujem svoju štetnu nameru, da se svega okanem, i s tom mišlju sam izišao na Nevski da vidim kako ću svega da se okanem... Odjednom, na tri koraka od mog neprijatelja, neočekivano sam se rešio, zažmurio, i — mi se snažno sudarismo rame u rame. Nisam se sklonio ni za pedalj, prošao sam potpuno ravnopravno! On se čak nije ni osvrnuo, napravio se da ne vidi, ali se samo tako napravio, u to sam ubeđen! I sad tvrdo verujem! Naravno, ja sam opet izvukao deblji kraj, jer je on jači, ali nije u tome stvar. Glavno je da sam postigao cilj, očuvao dostojanstvo, nisam popustio ni za korak i javno sam pokazao da smo na ravnoj nozi u društvenom smislu.

Vratio sam se kući sa osećanjem da sam se osvetio za sve. Bio sam ushićen. Likovao sam i pevao italijanske arije. Naravno, neću vam opisati šta se dogodilo sa mnom posle tri dana; ako ste čitali moju prvu glavu „podzemlje”, možete se i sami dosetiti. Oficira su kasnije nekud premestili; već nekih četrnaest godina nisam ga video. Šta li sada radi, dragi moj? Koga li sada gazi?

II

Ali, prošlo je vreme mog sitnog razvrata i meni se od svega strašno smučilo. Navaljivalo je kajanje, a ja sam ga terao, i suviše mi se smučilo. Malo-pomalo, ja sam se i na to navikao. Na sve sam se navikavao, upravo, nisam se baš navikao, već nekako dobrovoljno pristao da podnosim. Međutim, ja sam imao izlaz koji je sve mirio povući se u „sve divno i uzvišeno”, naravno, u snovima.

Sanjario sam strahovito mnogo, po tri meseca uzastopce, ne izlazeći iz svog ćumeza i, verujte mi, u tim trenucima nisam ličio na onog gospodina koji je u pometnji svog zečjeg srca prišivao švapsku dabrovinu na jaku svog šinjela. Odjednom sam postajao junak. Mog gorostasnog poručnika ne bih tada ni u posetu primio. Nisam mogao čak ni da ga zamislim. Kakvi su bili moji snovi i kako sam se mogao zadovoljiti njima teško mi je sada da objasnim. ali tada sam se time zadovoljavao. Doduše, ja se još i danas delimično zadovoljavam.

Snovi su me naročito slatko i snažno obuzimali posle razvrata — i to sa kajanjem i suzama, proklinjanjem i oduševljavanjem. Preživljavao sam trenutke takvog zanosa i sreće da u duši, kunem vam se, nisam osećao ni kaplju sarkazma. Imao sam veru, nadu i ljubav, U tome i jeste stvar što sam tada slepo verovao da će se sve nekim čudom i spoljnim okolnostima odjednom razvedriti i raširiti, da će se ukazati preda mnom horizont delatnosti koja mi odgovara, blagotvorne, divne i, što je najvažnije, delatnosti sasvim određene (kakve upravo nikad nisam znao — ali glavno je, sasvim određene). I tad bih se odjednom pojavio u božjem svetu, maltene na belom konju i sa lovorovim vencem na glavi.

Drugorazrednu ulogu nisam mogao ni da zamislim, zato sam u stvarnosgi mirne duše primao poslednju. Ili junak ili gad, sredine nema. To me je i upropastilo — što sam se u blatu tešio time da sam u drugo vreme junak, a junak je iskupljivao prljavštinu. Običnog čoveka je, dakle, sramota da se prlja, a junak stoji i suviše visoko da bi se mogao uprljati — prema tome: može se prljati.

Zanimljivo je da su me plime „svega divnog i uzvišenog” obuzimale i za

vreme razvrata, i to baš onda kad sam bio na samom dnu nailazile su kao usamljeni talasi, kao da podsećaju na sebe i ne iskorenjuju razvrat, naprotiv, kao da ga još oživljuju svojim kontrastom i zato dolaze baš u punoj meri koliko je potrebno za dobar sos. Taj sos se sastojao iz protivrečnosti i patnji, iz bolne unutarne analize; i sve te velike i male muke davale su mom razvratu neku pikantnost, čak i smisao jednom rečju, potpuno su ispunjavale dužnost dobrog sosa. Sve je to imalo čak i izvesnu dubinu. Zar bih ja i mogao pristati na banalan, prosto pisarski sitni razvrat i podneti svu tu prljavštinu! Šta bi me tada moglo sablazniti u tom razvratu i mamiti me noću na ulicu! Ne, gospodo, ja sam imao plemenit izgovor za sve...

A koliko sam ljubavi, gospodo, koliko sam ljubavi preživljavao u svojim snovima, u tom „povlačenju u sve divno i uzvišeno”, doduše, fantastične ljubavi, koje se nikad nisu prenele pa nešto ljudsko u stvarnosti, ali toliko je mnogo bilo te ljubavi da zatim nisam ni osećao potrebu da je u stvarnosti izlijem: to bi bila suvišna raskoš. Sve se, uostalom, srećno svršavalo lenjim i opojnim prelaskom na umetnost to jest prelazom ka krasnim oblicima života i bitisanja, potpuno završenim, ukradenim od pesnika i romantičara, i prilagođenim raznoraznim zahtevima. Na primer, likujem nad svima; razume se, svi su preda mnom pali u prašinu i primorani da dobrovoljno priznaju sve moje vrline a ja im onda svima opraštam. Zaljubljujem se kao čuven pesnik i komornik, dobijam nebrojene milione, i odmah ih poklanjam ljudskom rodu, a istovremeno ispovedam pred celim narodom svoje sramote koje, naravno, nisu prosto sramote, već sadrže u sebi veoma mnogo „divnog i uzvišenog”, nečeg manfredovskog. Svi plaču i ljube me (inače bi bili budale), a ja odlazim bos i gladan da propovedam nove ideje, i pobeđujem nazadnjake kod Austerlica. Zatim odjekuje marš, objavljuje se amnestija, papa pristaje da iz Rima ode u Brazil; zatim bal za celu Italiju u vili Borgeze, na obali jezera Komo, pošto se jezero Komo za taj slučaj prenosi u Rim; zatim scena u žbunju, itd., itd, — tobože ne znate!

Reći ćete da je banalno i podlo iznositi sve to sad na pijacu, sad, posle tolikih zanosa i suza koje sam sam priznao. Zašto da je podlo? Zar mislite, gospodo, da se ja stidim toga i da je sve to gluplje od bilo čega u vašem životu! Pored toga, verujte, ponešto i nije bilo baš tako rđavo

smišljeno... Nije se baš sve odigravalo na jezeru Komo. Uostalom, vi ste u pravu: zaista je sve trivijalno i podlo. A najpodlije je to što sam počeo pred vama da se pravdam i još podlije što činim baš ovu primedbu. Uostalom, dosta! Inače nikad kraja: biće sve jedno podlije od drugog...

Duže od tri meseca nisam nikako mogao neprekidlo da sanjam, i počeo bih da osećam neodoljivu potrebu da se vratim u društvo. Zaroniti u društvo značilo je za mene otići u posetu mom šefu kancelarije, Antonu Antoniču Sjetočkinu. To je bio moj jedini stalni poznanik u toku celog života; danas se i sam tome čudim. Ali, i k njemu sam odlazio samo onda kad bi nastupio određen period i moji snovi dostizali do takve sreće da mi je neizostavno bilo potrebno da se zagrlim sa svim ljudima i sa celim čovečanstvom; a za to je trebalo imati bar jednog živog čoveka, čoveka koji stvarno postoji. Do Antona Antoniča moglo se ići samo utorkom (njegov dan); prema tome, morao sam i potrebu da se zagrlim sa celim čovečanstvom podešavati uvek prema utorku.

Taj Anton Antonič stanovao je kod Pet uglova, na četvrtom spratu, u četiri male sobice, sve jedna manja od druge, i izgledale su vrlo sirotinjske. Imao je u kući dve kćeri i njihovu tetku, koja je uvek služila čaj. Jedna kći je imala trinaest, a druga četrnaest godina, obe prćastih noseva, — one su me strašno zbunjivale zato što su stalno nešto šaputale i kikitale se. Domaćin je obično sedeo u kabinetu, na kožnom divanu, za stolom, sa nekim sedim gostom, činovnikom iz našeg ili čak iz drugog nadležstva. Više od dva-tri gosta, i uvek ista, nisam video nikad. Razgovarali su o porezi, o raspravama u Senatu, o platama, o unapređenjima, o njegovom prevashodstvu, o načinu da se čovek dopadne itd. Bio sam strpljiv da odsedim kao budala po tri-četiri sata pored tih ljudi slušajući ih, dok sam nisam smeo ni umeo ni o čemu da zapodenem razgovor s njima. Prosto bih zaglupavio, po nekoliko puta bih se preznojavao, nada mnom bi lebdela paraliza; ali, to je bilo i dobro, i korisno. Kad bih se vratio kući, ja bih za neko vreme; odlagao želju da se zagrlim sa celim čovečanstvom.

Imao sam, doduše, još jednog poznanika, Simonova, svog bivšeg školskog druga. Imao sam mnogo školskih drugova u Petrogradu, ali nisam s njima održavao prijateljstvo, čak sam prestao i da se pozdravljam s njima

na ulici. Možda sam samo zato i prešao u drugo nadležstvo da ne budem zajedno s njima, i da odjednom prekinem sa celim svojim mrskim detinjstvom. Neka je prokleta i ta škola, to užasno doba robijanja! Jednom rečju, razišao sam se sa drugovima čim sam izišao na slobodu. Ostalo ih je dvojica-trojica sa kojima sam se pozdravljao pri susretu. Među njima je bio i Simonov, koji se u školi nije ničim odlikovao: bio je miran i staložen, ali ja sam u njemu opazio izvesnu nezavisnost karaktera, i čak poštenje. Mislim čak da nije bio mnogo ograničen. Mi smo nekad imali svetlih trenutaka, samo nisu dugo trajali — nekako ih je odjednom popala magla i tama. Njemu su, izgleda, te uspomene padale teško, i čini mi se da se sve bojao da ne pređem na raniji ton. Naslućivao sam da sam mu odvratn, ali ipak sam ga posećivao, jer nisam bio još u to potpuno ubeđen.

Eto tako, jednog četvrtka, kad nisam mogao da podnesem svoju usamljenost, a znajući da su četvrtkom kod Antona Antoniča vrata zatvorena, setio sam se Simonova. Penjući se na četvrti sprat do njega, mislio sam upravo o tome da sam tom gospodinu uvek na teretu i da je bolje da ne idem. Ali kako je uvek tako ispadalo da su me slična razmišljanja baš podsticala da zapadnem u dvosmislene situacije — ušao sam. Skoro je godina dana prošla od mog poslednjeg viđenja sa Simonovim.

III

Kod njega sam zatekao još dvojicu svojih školskih drugova. Raspravljali su, očigledno, o vrlo važnoj stvari. Na moj dolazak nijedan od njih nije obratio skoro nikakvu pažnju, što je bilo dosta čudno, jer se nisam viđao s njima čitave godine. Očigledno su me smatrali za običnu muvu. Tako me nisu tretirali ni u školi, mada su me tamo svi mrzeli. Ja sam, naravno, shvatio da su me morali sada prezirati zbog neuspeha u službi, a i zato što sam se i suviše zapustio, nosio pohabano odelo, i još drugo — što je sve u njihovim očima značilo neki dokaz moje nesposobnosti i sićušnog značaja. Ali ipak, nisam očekivao takvo prezrenje. Simonov se čak začudio mom dolasku. On se i ranije uvek nekako čudio mom dolasku. Sve me je to zbunilo i zaprepastilo; seo sam dosta tužan i počeo da slušam o čemu raspravljaju.

Vodio se ozbiljan i čak vatren razgovor o oprostajnom ručku koji su ova gospoda htela sutra zajedno da prirede svom drugu Zverkovu, oficiru, koji je odlazio nekud u provinciju. M'sje Zverkov bio je u toku celog školovanja i moj školski drug. Naročito sam ga počeo mrzeti u višim razredima. U nižim razredima bio je samo lepuškast, nestašan dečko, koga su svi voleli. Ja sam ga, doduše, mrzeo već i u nižim razredima, i upravo zato što je bio lep i nestašan. Uvek je slabo učio — i što dalje, sve gore, — međutim, dobro je svršio školu zato što je imao protekciju. U toku poslednje godine u našoj školi dobio je u nasledstvo dvesta duša, a kako smo svi mi bili sirotinja, on počeo pred nama da se razmeće. Bio je to do krajnosti banalan tip, ali ipak dobar dečko, čak i tada kad se razmetao.

Međutim, bez obzira na fantastične i frazerske forme u kojima smo mi tada zamišljali čast i ponos, svi naši, sem malog broja, ulagivali su se Zverkovu, i utoliko više ukoliko se on više razmetao. I nisu mu se ulagivali zbog neke koristi, već zato što je bio čovek koga je priroda obasula svojim darovima. Pored toga, među nama je bilo uobičajeno da Zverkova smatramo kao specijalistu u oblasti veštine i lepih manira. Ovo poslednje me je naročito ljutilo. Mrzeo sam prodoran zvuk njegovog samouverenog glasa, obožavanje svojih vlastitih duhovitosti, koje su ispadale vrlo glupe, mada je imao oštar jezik; mrzeo sam njegovo lepo ali

priglupo lice (za koje bih, međutim, vrlo rado promenio svoje pametno) i nonšalantne oficirske manire ljudi četrdesetih godina. Mrzeo sam ono što je pričao o svojim budućim uspesima kod žena (nije se usuđivao da počne sa ženama dok još nema oficirske epolette, i nestrpljivo ih je očekivao) i o tome kako će svakog trenutka izlaziti na dvoboj.

Sećam se kako sam se, uvek ćutljiv, neočekivano posvađao sa Zverkovim kad je jednom, u slobodno vreme, pričajući sa drugovima o jagodama i razigran kao malo štene na suncu, odjednom izjavio da nijednu mladu seljanku u svom selu neće ostaviti na miru, da je to — droit de seigneur), a seljake će, ako se usude da se bune, sve odreda išibati i svima, tim bradatim gadovima, odrediti dvostruki namet. Napgi prostaci su aplaudirali Zverkovu — a ja se posvađah s njim, samo ne iz žalosti prema devojkama i njihovim očevima, već zato što su toliko pljeskali takvom insektu. Pobedio sam tada. Međutim, iako je bio glup, Zverkov je bio veseo i drzak, i zato je umeo sve da okrene na smeh, tako da ja ipak nisam sasvim izašao kao pobednik: smeh je bio njegov deo pobeđe. On me je kasnije nekoliko puta pobeđivao, ali bez zlobe, nekako u šali, uzgred, i sa smehom. Ja sam na to zlobno i prezrivo ćutao i nisam mu odgovarao.

Po završetku školovanja pokušao je da mi se približi — nisam se mnogo protivio zato što mi je to laskalo; ali ubrzo smo se razišli, što je i bilo sasvim prirodno. Zatim sam čuo o njegovim vojno-poručničkim uspesima, o tome kako lumpuje. Zatim se proneše vesti kako napreduje u službi. Više me nije pozdravljao na ulici i ja sam naslutio da se boji kompromitovanja ako se bude pozdravljao sa tako beznačajnom ličnošću kao što sam ja. Jedanput sam ga video i u pozorištu, na trećem balkonu, već sa akselbandima. Ulagivao se i udvarao ćerkama jednog veoma starog generala. Za neke tri godine Zverkov je mnogo popustio, mada je bio još dosta lep i okretan. Nekako je podnadio i počeo da se goji. Videlo se da će se do tridesete potpuno opustiti... Eto, tome Zverkovu, koji je odlazio na novu dužnost, drugovi su hteli da prirede ručak. Oni su stalno, u toku sve tri godine, održavali veze s njim, iako se, to tvrdo verujem, nisu smatrali njemu ravni.

Od dva Simonovljeva gosta prvi se zvao Ferfičkin, ruski Namac — ćovek

malog rasta, budala sa majmunskim licem koji je zasmekavao ove, moj najljući neprijatelj još iz nižih razreda — podao, drzak, hvalisavac, koji je izigravao veoma osetljivu samouverenost, mada je, naravno, u duši bio kukavica. Ferfičkin je bio jedan od Zverkovljevih obožavalaca koji su se smišljeno udvarali Zverkovu i često uzajmljivali od njega novac. Drugi gost, Trudoljubov, bio je sasvim običan vojnički tip, visok, hladnot izraza lica, dosta pošten čovek, ali koji se klanjao pred svakim uspehom i bio sposoban da raspravlja samo o unapređenjima. Bio je Zverkovu neki dalji rođak, i to mu je (glupo je reći, ali je tako) davalo izvestan značaj među nama. Mene je on stalno nipodaštavao, ali je ipak bio podnošljiv, mada se nije ponašao sasvim učtivo.

— Pa ako je po sedam rubalja, — reče Trudoljubov — nas samo trojica, dakle dvadeset i jedna rublja, za te pare se može dobro ručati. Zverkov, naravno, ne plaća.

— Pa razume se, kad ga mi pozivamo — odluči Simonov.

— Zar vi mislite, — uplete se vatreno uobraženi Ferfičkin, kao drski lakej koji se razmeće zvezdicama svog gospodara generala — zar vi mislite da će Zverkov dozvoliti da mi sami platimo? Pristaće, možda, iz pristojnosti, ali će zato sam pola tuceta naručiti.

— Taman posla, gde možemo nas četvorica popiti pola tuceta! — reče Trudoljubov obrativši pažnju samo na pola tuceta.

— Dakle, nas trojica, i Zverkov četvrti, dvadeset i jedna rublja, Hôtel de Paris, sutra u pet sati — konačno zaključí Simonov, koga su izabrali da sve udesi.

— Kako dvadeset i jedna? — rekoh ja sa izvesnim uzbuđenjem, očigledno uvređen. — Ako računate na mene, onda nije dvadeset i jedna, već dvadeset i osam rubalja.

Meni se učinilo da će ispasti vrlo lepo ako iznenada ponudim svoj ulog, da će svi odjednom biti pobeđeni i pogledaće u mene sa poštovanjem.

— Zar i vi hoćete? — nezadovoljno primeti Simonov, izbegavajući nekako

da me pogleda. Pročitao je moje pobude.

Razbesnelo me je to što me zna do dna duše,

— A nego šta? Pa i ja sam, čini mi se, drug, i, priznajem, veoma mi je krivo što ste mene zaobišli — zasiktah.

— A kako smo mogli da vas nađemo? — grubo se uplete Ferfičkin.

— Vi ste uvek bili u zategnutim odnosima sa Zverkovim — dodade Trudoljubov, mršteći se.

Ali ja sam se već bio zaletio i nisam više mogao da se zaustavim.

— Ja mislim da o tome nema niko prava da govori — odgovorih drhtavim glasom, kao da se bogzna šta desilo. — Možda baš zato i hoću što smo ranije bili u zategnutim odnosima.

— Eh, ko će vas i razumeti... sve neka uzvišena osećanja — podsmehnu se Trudoljubov.

— Upisaćemo vas, — odluči Simonov obraćajući se meni — dakle, sutra u pet sati, Hôtel de Paris, nemojte pogrešiti.

— A novac! — kaza Ferfičkin poluglasno pokazujući glavom Simonovu ia mene, ali naglo začuta jer se čak i Simonov zbunio.

— Dosta! — reče Trudoljubov ustajući. — Kad mu je baš toliko stalo, neka dođe.

— Ali to je naše društvo, intimno, prijateljsko — ljutio se Ferfičkin uzimajući šešir. — To nije zvaničan skup.

— Možda mi uopšte ne želimo da dođete...

I oni odoše. Ferfičkin, odlazeći, nije se ni pozdravio sa mnom, a Trudoljubov je jedva klimnuo glavom i ne pogledavši me. Simonov, sa kojim sam ostao nasamo, bio je u nekoj neprijatnoj nedoumici i

čudnovato me pogleda. Niti je on seo, niti je mene ponudio da sednem.

— Hm... da... dakle, sutra. Novac ćete mi sad predati? Da budem siguran
— promrmlja on zbunjeno.

Ja planuh, ali se odjednom setih da, već ne pamtim otkad, dutujem Simonovu petnaest rubalja. Ja to, doduše, nikada nisam zaboravljao, ali nisam ni vraćao.

— Priznaćete, Simonove, da nisam mogao znati, dolazeći ovamo... i strašno mi je krivo što sam zaboravio...

— Dobro, dobro, ne mari. Platićete sutra, posle ručka. Ja sam tražio samo da bih znao... Molim vas da se...

Odjednom prekide i poče da hoda po sobi još nervozniji. Koračajući, gazio je prvo petama, i tako još jače lupao

— Da vas ja ne zadržavam? — zapitah posle kraćeg ćutanja.

— O, ne! — trže se on odjednom. — Upravo, da. Znae, treba još da svratim... Tu u blizivi... dodade kao da se izvinjava i stideći se malo...

— Ah, bože moj! Pa što ne kažete? — uzviknuh ja i zgrabih kapu sa čudnom nonšalantnošću, koja mi je ni sam ne znam otkuda došla.

— To nije daleko... Svega nekoliko koraka... — ponavljao je Simonov, ispraćajući me do predsoblja užurbano, što mu uopšte nije dobro stajalo.
— Dakle, sutra, tačno u pet sati! — viknu mi već na stepenicama; mnogo je bio zadovoljan što odlazim. A ja sam prosto bio besan.

„Eh, šta mi je trebalo da se istrčim!” škripao sam zubima koračajući ulicom. „Da dajem ručak tom podlacu, toj svinji Zverkovu. Ne treba ići, i tačka. Baš me briga! Nisam valjda obavezan! Sutra ću izvestiti Simonova poštom...”

Ali zato sam upravo i besneo što sam sigurno znao da ću otići, da ću za inat otići. I ukoliko je netaktičnije i nepristojnije što idem, utoliko ću pre

otići.

Postojala je ozbiljna smetnja, a i razlog da ne idem: nisam imao novaca. Svega sam imao devet rubalja. Ali od toga je trebalo još koliko sutra dati sedam rubalja Apolonu, mome sluzi, koji je služio kod mene za sedam rubalja, sa svojom hranom.

Apolonu se morao dati novac, zbog njegove naravi. Ali o toj hulji, o toj mojoj rak-rani, reći ću nešto kasnije.

Ipak, znao sam da mu neću novac dati i da ću obavezno otići na ručak.

Te noći sam sanjao najodvratnije snove. Nije ni čudo: cele večeri su me pritiskivale kao mora uspomene na robijaške dane mog đačkog života i nikako nisam mogao da ih se otresem.

Strpali su me bili u tu školu moji daleki rođaci, od kojih sam zavisio i o kojima otada ništa više ne znam — gurnuli su me, jedno siročće, već utučenog njihovim prekorima, već brižnog, ćutljivog i tako uplašenog da sam od svega zazirao. Drugovi su me dočekali sa zlobnim i nemilosrdnim podsmevanjem, zato što nisam bio nalik ni na jednog od njih. Ja, međutim, nisam mogao da podnesem podsmevanje; nisam mogao da se tako lako saživim kao što su se oni lako navikavali jedan na drugog. Odmah sam ih omrznuo i povukao se od svih u bojažljivu, uvređenu i neizmernu gordost. Njihova grubost me je dovodila do pomame. Oni su cinički ismevali moje lice, moju nespretnu pojavu — a kakva su glupa lica imali oni sami! U našoj školi izrazi lica su nekako naročito postajali glupi i menjali se. Koliko je divne dece dolazilo tu. A posle nekoliko godina odvratno ih je bilo i pogledati.

Još u svojoj šesnaestoj godini tužno sam ih posmatrao i čudio se; već tada me je zaprepastilo sitničarstvo njihovog mišljenja, gluposti njihovog rada, igara i razgovora. Nisu shvatali najpotrebnije stvari, nisu se interesovali za najvažnije i najupadljivije pojave, tako da sam ih i nehotice počeo da smatram za niže od sebe. Nije me na to terala uvređena sujeta i, tako vam boga, ne dosađujte mi banalnim i već otužnim odgovorom: „da sam ja samo sanjao, a oni su već onda shvatali

stvarni život”. Ništa oni nisu razumevali, nikakav stvaran život. I kunem vam se, to me je baš kod njih i do vodilo do besa. Naprotiv, najočigledniju stvarnost koja je prosto bola oči oni su shvatali fantastično glupo, i već tad su navikli da se klanjaju samo uspehu. Sve što je bilo pravično, ali poniženo i utučeno, to su oni svirepo ismevali. Smatrali su da čin znači pamet i već u šesnaestoj godini raspravljali su o unosnim mestašcima.

Mnogo štošta je, razume se, dolazilo od gluposti i rđavih primera kojima su nepresgano bili okruženi u životu. Pokvareni su bili užasno. Naravno, i u tome je bilo mnogo formalnog. Neki namešten cinizam; mladost i izvesna svežina izbijali su iz njih i pokraj njihove pokvarenosti; ali ni ta svežina nije bila privlačna, ispoljavala se u nekom razvratnom postupku.

Mrzeo sam ih strašno, iako sam, možda, bio i gori od njih. Oni su mi vraćali milo za drago, i nisu skrivali svoju odvratnost prema meni. Ja, međutim, i nisam više čeznuo za njihovom ljubavlju — naprotiv, stalno sam žudeo da vidim njihovo uniženje. Da bih se spasao njihovih podsmeha, počeo sam svesno dobro da učim, i probio se među najbolje đake. To im je imponovalo. Pored toga, svi su počeli malo da shvataju da sam ja pročitao već i takve knjige kakve oni uopšte nisu mogli čitati, i da sam razumevao stvari (koje nisu ulazile u sastav našeg školskog programa) za koje oni nisu ni čuli. Sa podsmehom su gledali oni i na to, ali u duši su me ipak cenili, utoliko pre što su i profesori zbog moje načitanosti obraćali na mene pažnju. Ismevanje je prestalo, ali je ostalo neprijateljstvo i ustalili su se hladni, zategnuti odnosi.

Na kraju, ja sam nisam izdržao: sa godinama se razvijalo u meni osećanje potrebe za ljudima i prijateljima. Pokušao sam da se zbližim sa ponekima, ali je to zbližavanje ispadalo uvek nekako neprirodno, i zato se samo od sebe sve opet raspadalo. Stekao sam jednom čak i prijatelja. Ali tad sam već bio despot u duši; hteo sam da vladam neograničeno nad njegovom dušom, i da mu nakalemim prezir prema okolini; zahtevao sam od njega da oholo i konačno raskine sa tom sredinom. Uplašio sam ga svojim strasnim prijateljstvom; dovodio sam ga do suza, do grčeva a bio je naivan i predana duša; i kad mi se sav predao, odmah sam ga omrznuo i odgurnuo od sebe — i upravo kao da mi je bio potreban samo zato da ga pobedim, samo zato da ga potčinim... Ali, ostale nisam mogao da

pobedim; moj prijatelj isto tako nije ni na kog od tih drugih ličio, i predstavljao je redak izuzetak.

Po završetku škole prva briga mi je bila da napustim specijalnu službu za koju sam se spremao, da pokidam sve veze, prokunem prošlost i da je pokopam... I sam đavo zna zašto sam se posle svega toga odvuкао do Simonova!

Sutradan rano ujutro sam se probudio, skočio tako uzbuđen kao da sad odmah treba da idem, i da sve ima odmah da započne. Verovao sam da će se toga dana desiti, i to neočekivano, neki radikalni prelom u mom životu. Možda je to dolazilo od neumešnosti, tek, celog života, pri svakom i najmanjem događaju, meni se činilo uvek da sada ima da nastupi radikalni prelom u mom životu.

Otišao sam, doduše, na svoju dužnost kao i obično, ali sam klisnuo kući dva sata ranije da se spremim. Mislio sam: „Glavno je da ne dođem prvi; inače će pomisliti: vidi kako se obradovao.” Ali, takvih glavnih stvari bilo je na hiljade, i one su me uzbuđivale do iznemoglosti. Lično sam još jedaput očistio čizme, jer ih Apolon ni za šta na svetu ne bi očistio dvaput dnevno, smatrajući da to nije red. Čistio sam ih, pošto sam prethodno ukrao četke iz predsoblja, da me on nekako ne opazi, jer bi me prezirao. Zatim sam detaljno pregledao odelo i video da je staro, izlizano i iznošeno. I suviše sam postao neuredan! Mundir je, doduše, bio još dosta uredan, ali nisam mogao u njemu da idem na ručak. A što je najglavnije: na pantalonama, baš na kolenu, stoji ogromna žuta mrlja. Predosećao sam da će mi sama ta mrlja oduzeti devet desetina mog dostojanstva. Znao sam isto tako i to da je nisko tako misliti. „Ali, sad nije vreme za razmišljanja, sad nastupa stvarnost”, mislio sam i gubio hrabrost. Isto tako, odlično sam znao da sva ta fakta čudovišno uveličavam; ali šta da radim — nisam više mogao da se savladam, već me je i groznica tresla. Sa očajanjem sam zamišljao kako će me sa visine i hladno dočekati onaj „podlac” Zverkov, sa kakvim će me tupim, neodoljivim prezirom gledati onaj glupi Trudoljubov; kako će se ona buba Ferfičkin odvratno i bezočno kikotati na moj račun, samo da bi se dodvorio Zverkovu; kako će Simonov sve to u sebi odlično razumeti, i kako će me prezirati zbog niskosti moje sujete i malodušnosti, a, što je najglavnije, kako će sve to

biti bedno, nepoetično i banalno. Razume se, najbolje bi bilo ne ići. Ali, to je sasvim nemoguće: kad mene počne nešto da vuče, onda me želja obuzme i srce poleti. Ja bih se, naravno, kidao docnije celog žkvota: „A, ti si se uplašio, od stvarnosti se uplašio!” Naprotiv, strasno sam želeo da dokažem celoj toj „bagri” da nisam takva kukavica kao što izgledam. I ne samo to: u najjačem paroksizmu groznice kukavičluka sanjao sam da ih pobedim, zanesem i nateram da me zavole — makar samo „zbog uzvišenosti mojih misli i nesumnjive duhovitosti”. Oni će napustiti Zverkova; Zverkov će sedeti po strani, i ćutati, i stideti se, a ja ću ga zgaziti. Zatim, zatim ću se možda izmiriti, i ispićemo bratski na „ti”; ali najviše me je ljutilo i vređalo to što sam tog istog časa tačno i sigurno znao da meni, u stvari, sve to ne treba, da uopšte ne želim ni da ih gazim, niti da ih pokoravam i očaravam, i da za ceo rezultat, kad bih ga čak i postigao, ja lično ne bih dao ni prebijene pare. O, kako sam molio boga da taj dan prođe! Sa neizrecivom tugom prilazio sam prozoru, otvarao okno i zagledao se u sivu zavesu mokrog snega koji je padao u gustim pahuljicama...

Najzad, na mom rđavom zidnom satu prošišta pet. Zgrabio sam kaput i, trudeći se da ne pogledam u Apolona, koji je još jutros očekivao od mene platu, ali zbog gluposti svoje nije hteo da zatraži — klisnuh pored njega na vrata, i kočijama, koje sam bio hotimično iznajmio za poslednjih pola rublje, dovezoh se kao gospodin pred Hôtel de Paris.

IV

Još sinoć sam znao da ću doći prvi. Ali, nije bilo u pitanju samo to.

Ne samo što nikog od njih nije bilo, već sam jedva i pronašao sobu. Sto još nije bio sasvim postavljen. Šta to ima da znači? Posle mnogih raspitivalja doznao sam, najzad, od posluge da je ručak zakazan za šest, a ne za pet časova. To su mi potvrdili i u bifeu. Bilo me je sramota da se dalje raspitujem. Tek je bilo pet sati i dvadeset i pet minuta. Ako su promenili vreme, trebalo je obavezno da me izveste, zato i postoji pošta, a ne da me izlažu „sramoti” i pred samim sobom i... i ne bar pred poslugom. Sedoh; kelner počeo da postavlja; u njegovom prisustvu osetio sam se još više uvređen. Oko šest sati, sem upaljenih lampi, unesoše još i sveće. Kelneru nije ni na um palo da ih unese čim sam ja stigao.

U susednoj sobi ručala su za posebnim stolovima nekakva dva mračna posetioca, naizgled ljutiti i ćutljivi. U jednoj od udaljenih soba bilo je vrlo bučno, čak su vikali; čuo se grohotan smeh velikog društva, zatim i nekakva odvratna vriska na francuskom: na ručku je bilo i dama. Jednom rečju, sve je bilo veoma odvratno. Retko sam još nekad preživljavao tako odvratne trenutke, i kad se oni u šest sati svi zajedno pojaviše, ja im se u prvom trenutku obradovah kao nekim oslobodiocima, te umalo što nisam zaboravio da treba da izgledam uvređen.

Zverkov je ušao prvi, očevidno prednjačeći. Svi su se smejali; ali kad mene opazi, Zverkov se isprsi, priđe mi ležerno, njišući se pomalo u struku kao da koketira, i pruži mi nežno ruku, ali ne baš umiljato, već s nekom obazrivom, skoro generalskom učtivošću, kao da se pružajući ruku čuvao od nečega. A ja sam: naprotiv, zamišljao da će se čim uđe zakikotati svojim ranijim smehom, tankim i sa potcikivanjem, i da će od prvih reči početi da zbija svoje neduhovite šale i dosetke. Za to sam se spremao još od sinoć; ali nikako nisam očekivao ovaj pogled s visine i ovu generalsku ugladenost. Smatrao je, znači, da je neizmerno viši od mene u svakom pogledu. Da je hteo samo da me uvredi svojim generalskim držanjem, to još ne bi bilo ono najgore — mislio sam u sebi, — ja bih mu već nekako vratio istom merom. Ali, ako je stvarno, bez ikakve želje da

me time vređa, u njegovu oinovsku tikvu zasela misao da je neizmerno viši od mene i da može da se ophodi sa mnom jedino sa izvesnom snishodljivošću — šta onda? Sama ta pretpostavka počela je da me guši.

— Sa čuđenjem sam doznao o vašoj želji da budete s nama na ovom ručku — počeo on vrskajući, šapćući i razvlačeći reči, što ranije nije činio. — Mi se nekako uopšte nismo viđali. Vi nas izbegavate. A ne bi trebalo. Mi nismo tako strašni kao što vam se to čini. E pa, u svakom slučaju, radujem se što ćemo obnoviti...

I on se nemarno okrenu da metne šešir na prozor.

— Čekate li odavno? — zapita Trudoljubov.

— Došao sam tačno u pet sata, kao što ste mi juče rekli — odgovorih glasno i sa ljutnjom koja je nagoveštavala blisku eksploziju.

— Zar mu nisi javio da smo promenili vreme? — okrete se Trudoljubov Simonovu.

— Nisam. Zaboravio sam — odgovori ovaj, ali bez ikakvog kajanja, i čak bez izvinjenja pođe da vidi šta je sa zakuskom.

— Dakle, vi ste ovde već čitav sat! Oh, jadniče! — uzviknu podsmešljivo Zverkov, jer to je, po njegovim shvatanjima, zaista moralo biti neverovatno smešno. A za njim se zakikota svojim podlim i zvonkim kao u pudlice glasom ona hulja Ferfičkin. I njemu se moj položaj učinio i suviše konfuzan i smešan.

— To uopšte nije smešno! — povikah ja Ferfičkinu, ljuteći se sve više. — Nisam ja kriv, već drugi! Nisu smatrali za potrebno da mi jave. To je, to je... prosto ružno.

— Ne samo ružno već i nešto drugo — progundā Trudoljubov, naivno me uzimajući u zaštitu. — Vi ste i suviše blagi. To je prosto neučtivost. Naravno, nije namerna. I kako je to Simonov... Hm!

— Kad bi se sa mnom tako našalili, — primeti Ferfičkin — ja bih...

— Pa zašto niste bar zahtevali da vas nečim posluže — prekide Zverkov — ili da ste prosto zatražili ručak, ne čekajući nas.

— Priznaćete i sami da sam to mogao učiniti bez ičije dozvole — odbrusih ja. — Ako sam čekao, to znači...

— Sedajmo, gospodo — povika Simonov ulazeći u sobu. — Sve je gotovo. Za šampanjac odgovaram, odlično je rashlađen... Ta ja nisam znao gde je vaš stan; kako sam mogao da vas tražim? — okrenu se on iznenada meni, ali opet nekako izbegavajući da me pogleda. Očigledno je imao nešto protiv mene. Znači, posle sinoćnjeg susreta se predomislio.

Svi sedoš. Sedoh i ja. Sto je bio okrugao. S moje leve strane bio je Trudoljubov, a sa desne Simonov. Zverkov je sedeo naspram mene, a Ferfičkin pored njega, između njega i Trudoljubova.

— A recite, vi radite... u sekretarijatu? — produži Zverkov da se interesuje za mene. Videći me zbunjenog, on je ozbiljno uobrazio da mene treba odobrovoljiti i tako reći ohrabriti.

„Šta je njemu, hoće valjda da ga gađam ovom flašom”, pomislih ja besan. Nenaviknut na sve to, ljutio sam se neverovatno brzo.

— U ...oj kancelariji — odgovorih odsečno, gledajući u tanjir.

— I... zar vam se to isplati? Re-cite, šta vas ja na-teralo da ostavite raniju službu.

— To me je na-teralo što sam hteo da ostavim raniju službu — razvukoh ja još triput više, skoro ne vladajući sobom. Ferfičkin pršte u smeh. Simonov me ironično odmeri, a Trudoljubov prestade da jede i radoznalo počeo da me posmatra.

Zverkovu bi neprijatno, ali se pravio kao da nije primetio moj ton.

— D-a-a, a kako vaša zarada?

— Kakva zarada?

- To jest, p-plata?
- A što vi mene ispitujete? — Doduše, odmah sam kazao koliku platu primam. Strašno sam crveneo.
- Sirotinjski — kaza Zverkov važnim tonom.
- Da, s takvom platom se ne može po restoranima ručavati! — bezobrazno dodade Ferfičkin.
- Po mom mišljenju, to je prosto bedno — ozbiljno reče Trudoljubov.
- I kako ste samo omršavili, kako ste se promenili... od onog doba... — dodade Zverkov, ali ne bez zlobe, i sa nekim bezočnim sažaljenjem, razgledajući i mene i moje odelo.
- Ma nemojte ga više zbunjivati— kikoćući se uzviknu Ferfičkin.
- Poštovani gospodine, znajte da se ja uopšte ne zbunjujem, — planuh ja najzad — jeste li čuli? Ja ručam ovde u kafe-restoranu, za svo je pare, za svoje. a ne za tuđe, to imajte na umu, m'sje Ferfičkin.
- Ka-ko! Pa ko ovde ne ruča za svoje pare? Vi kao da... — nasrnu Ferfičkin, crven kao rak, gledajući me ostrvljeno pravo u oči.
- Ta-ko — odgovorih ja osećajući da sam daleko zabrazdio; — i mislim da bi bilo bolje da pređemo na pametniji razgovor.
- Vi, izgleda, nameravate da pokažete svoju pamet?
- Ne uznemirujte se, gospodo, zbog toga, to bi ovde bilo potpuno suvišno.
- Ta šta ste se vi, gospodine moj, raskokodakali, a? Da niste već šenuli u tom vašem lepartmanu?
- Dosta, gospodo, dosta! — povika zapovednički Zverkov.
- Kako je to glupo! — progundā Simonov.

— Zaista je glupo. Skupili smo se kao prijatelji da ispratimo na put našeg dobrog druga, a vi se tu obračunavate — reče Trudoljubov grubo se obraćajući samo meni. — Vi ste nam se sinoć nametnuli, i sad bar ne kvarite opštu harmoniju.

— Dosta, dosta — vikao je Zverkov. Prestanite, gospodo, to nije lepo. Bolje da vam ispričam kako se prekjuče zamalo nisam oženio.

I poče da se odmotava neka paskvila o tome kako se taj goslođin pre dva dana zamalo nije oženio. Doduše, o ženidbi nije bilo ni reči, ali u priči su stalno defilovali generali, pukovnici i čak kamerjunker, a Zverkov — maltene na čelu svih. Poče smeh i odobravanje. Ferfičkin je čak i podvriskivao.

Mene su svi odbacili i ja sam sedeo zgažen i ponižen.

„Gospode bože, zar je to moje društvo!” mislio sam. „I kakva sam budala ispao pred njima svojom krivicom! Ipak sam mnogo otrpeo Ferfičkinu. Misle, budale, da su mi učinili čast što su mi dali mesto za svojim stolom; i ne shvataju da ja njima činim čast, a ne oni meni! „Omršavio! Odelo!” O proklete pantalone! Zverkov je odmah opazio žutu mrlju na kolenu... Ta što ja tu sedim! Sad odmah, ovog trenutka treba ustati, uzeti šešir i prosto otići, bez reči... U znak prezira! A sutra, makar na dvoboj! Podlaci! Neću valjda žaliti sedam rubalja! A možda će pomisliti... Đavo da ga nosi! Nije mi žao sedam rubalja... Ovog trenutka odlazim!”...

Ali, razume se, ostao sam.

Od muke sam pio heres i lafit čašama za vodu. Nenaviknut na alkohol, brzo sam se opio, a s pijanstvom je rasla i srdžba. Odjednom mi se prohtelo da ih sve najdrskije uvredim i zatim odem. Da ugrabim zgodan momenat i da im pokažem ko sam; neka posle kažu: jeste smešan, ali i pametan... I... i... jednom rečju, đavo neka ih nosi!

Drsko sam ih odmerio pijanim pogledom. Ali oni kao da su me već sasvim zaboravili. Kod njih je bilo bučno i veselo. Govorio je stalno Zverkov. Počeo sam da prisluškujem. Zverkov je pričao o nekoj divnoj i

bogatoj dami koju je, tobože, na kraju naterao da mu izjavi ljubav (naravno, lagao je užasno); u tome mu je, navodno, naročito pomagao njegov intimni drug, nekakav knez, konjički oficir Kolja, koji ima tri hiljade duša.

— Međutim, tog Kolje što ima tri hiljade duša ovde uopšte nema da vas isprati — umešah se ja u razgovor. Za trenutak svi začutaše.

— Vi ste već sada pijani — pristade, najzad, da mi kaže Trudoljubov, gledajući popreko i prezrivo prema meni. Zverkov me je ćutke posmatrao, kao bubu; ja oborih oči. Simonov poče da naliva šampanjac.

Trudoljubov podiže pehar, za njim svi, osim mene.

— U tvoje zdravlje i srećan put! — viknu on Zverkovu. — Za staro vreme, gospodo, i za našu budućnost, ura!

Svi ispiše, pa navališe da se ljube sa Zverkovom. Ja se nisam ni makao. Pehar je stajao preda mnom pun i nedirnut.

— A zar vi nećete ispiti? — zaurla Trudoljubov obraćajući mi se strašno ljut.

— Hoću da nazdravim u svoje ime, zasebno... i tada ću ispiti, gospodine Trudoljubove!

— Odvratna zloća! — progundā Simonov.

Isprsih se na stolici i uzeh pehar, sav u groznici, pripremajući se za nešto neobično, mada nisam još znao šta ću zapravo kazati.

— Silence! — viknu Ferfičkin. — Sad će on mudrost da prospe!

Zverkov je očekivao vrlo ozbiljan, shvatajući u čemu je stvar.

— Gospodine poručniče Zverkove, — počeh ja — znajte da mrzim frazu, frazere i utegnute strukove... To je prvo, a za njim sledi drugo.

Svi se jako uznemiriše.

— A drugo, mrzim erotomaniju i naročito sladostrasnike! Treće, volim istinu, iskrenost i poštenje — nastavljao sam skoro mahinalno, zato što sam već počeo da se kočim od užasa, ne shvatajući ni sam kako ja to smem govoriti, — Volim misao, m'sje Zverkov; volim pravo drugarstvo na ravnoj nozi, a ne... hm. Volim... A, doduše, što da ne? I ja ću ispiti u vaše zdravlje, m'sje Zverkov. Zavodite Čerkeskinje, ubijajte neprijatelje otadžbine i... u vaše zdravlje, m'sje Zverkov!

Zverkov ustade, pokloni mi se i reče:

— Vrlo sam vam zahvalan.

Bio je strašno uvređen i čak je pobledeo.

— Do đavola! — zaurla Trudoljubov i tresnu pesnicom po stolu.

— Gospodo, za ovakvo nešto po njušci biju! — vrisnu Ferfičkkn.

— Treba ga izbaciti! — progundā Simonov.

— Ni reči, gospodo, da ga ni prstom niste takli! — svečano uzviknu Zverkov zaustavljajući opšte negodovanje. — Zahvaljujem vam svima; ali ja ću njemu sam umeti da dokažem koliko cenim njegove reči.

— Gospodine Ferfičkine, sutra ćete mi dati zadovoljenje za to što ste sada kazali! — glasno rekoh ja obraćajući se oholo Ferfičkinu.

— Znači: dvoboj? Molim! — odgovori on.

Ali ja sam sigurno bio tako smešan pozivajući na dvoboj, to mi tako nije ličilo, da se svi, a za njima i Ferfičkin, počеше valjati od smeha.

— Da, treba ga ostaviti! Već je sasvim pijan! — sa gađenjem reče Trudoljubov.

— Nikad neću sebi oprostiti što sam pristao da učestvuje na ručku —

ponovo promrmlja Simonov.

„E, sad bi trebalo raspaliti flašom u njih”, pomislio sam, dohvatio flašu, i... nalio sebi punu čašu.

„...Ne, bolje da odsedim do kraja!” mislio sam dalje; „jer vi biste se, gospodo, radovali kad bih ja otišao. Ni za šta na svetu neću otići! U inat ću sedeti i piti do kraja, da vam pokažem kako vam ne pridajem nikakvu važnost. Sedeću i piti, jer ovo je krčma, a ja sam platio ulaznicu. Sedeću i piti zato što vas smatram za glupake, i to glupake kakvih svet nije video... Sedeću i piti... i pevati, ako mi se prohte; da, i pevaću, zato što imam na to pravo... da pevam... hm.”

Ali, nisam pevao. Nastojao sam da nikoga od njih ne gledam; držao sam se nezavisno i nestrpljivo očekivao da oni prvi sa mnom progovore. Ali, na žalost, oni nisu progovorili. A kako sam želeo u tom trenutku da se pomirim s njima!

Otkuca osam sati i, najzad, devet. Oni pređoše od stola na divan. Zverkov se izvali na kanabetu i podiže jednu nogu na okrugao stočić. Tamo su preneli i vino. Zverkov ih je zaista častio sa tri boce. Mene, naravno, nije pozvao. Svi ga opkoliše na divanu. Slušali su ga skoro sa pijetetom. Videlo se da su ga voleli. „Zašto? Zašto?” mislio sam u sebi. Ponekad su padali u pijani zanos i ljubili se. Govorili su o Kavkazu, o tome šta je prava strast, o kartanju, o unosnim mestima u službi, o tome koliko prihoda ima konjički oficir Podharževski, koga niko od njih nije lično poznao, i radovali se što ima tako mnogo prihoda; o neobičnoj lepoti i ljupkosti kneginje D., koju takođe nikad niko od njih nije video; najzad su zaključili da je Šekspir besmrtn.

Ja sam se prezrivo smeškao i šetao drugom stranom sobe, baš naspram divana, pored zida, od stola do peći i natrag. Svim silama sam hteo da pokažem da mogu i bez njih; međutim, namerno sam lupao čizmama gazeći na potpeticama. Ali, sve je bilo uzalud: oni nisu uopšte obraćali pažnju na mene. Imao sam strpljenja da šetam tako ispred njih do jedanaest sati, sve na jednom istom mestu, od stola do peći i natrag — od peći do stola. „Hoću da šetam, i niko mi ne može zabraniti.” Sluga koji je

ulazio u sobu nekoliko puta se zaustavljao i gledao me. Od čestog okretanja vrtelo mi se u glavi; ponekad mi se činilo da sam u bunilu. Za ta tri sata triput sam se preznojio i osušio. Ponekad mi se s dubokim i otrovnim bolom zabadala u srce misao da će proći deset, dvadeset, pa i četrdeset godina, a ja ću se sa odvratnošću i poniženjem sećati ovih najgadnijih, najsmješnijih i najužasnijih trenutaka u celom mom životu. Nemoguće je bilo bezdušnije ponižavati sebe sama, i to dobrovoljno; ja sam to potpuno shvatao, pa ipak sam i dalje šetao od stola do peći i natrag. „O, kad biste samo znali za kakva sam osećanja i misli sposoban i kako sam obrazovan!” mislio sam s vremena na vreme, obraćajući se u sebi svojim neprijateljima koji su sedeli na divanu. Ali, moji dušmani su se tako ponašali kao da mene i nema u sobi. Samo jedanput su se obazreli prema meni, i to kad je Zverkov počeo govoriti o Šekspiru a ja se odjednom prezrivo grohotom nasmejao. Tako sam neprirodno i odvratno prsnuo u smeh da su svi odjednom prekinuli razgovor i ćutke posmatrali minut-dva, ozbiljno i bez smeha, kako ja šetam pored zida, od peći do stola, i kako ne obraćam na njih nikakvu pažnju. Ali ništa se nije desilo: nisu mi ništa kazali, a posle dva minuta opet su me zaboravili. Otkuca jedanaest.

— Gospodo, — povika Zverkov ustajući sa divana — a sad svi tamo.

— Naravno, naravno! — odgovoriše ostali.

Ja se naglo okrenuh prema Zverkovu. Bio sam toliko izmučen i tako izlomljen da sam po svaku cenu hteo da prekinem svađu. Imao sam groznicu; kosa mokra od znoja prilepila mi se za čelo i slepoočnice.

— Zverkove! Molim vas za oproštaj — rekao sam oštro i odlučno. I vas, Ferfičkine, molim, i sve ostale, sve, zato što sam vas uvredio!

— Aha! Nije dvoboj za tebe! — zajedljivo prosikta Ferfičkin.

Kao da me je oštrica noža posekla po srcu.

— Ne, Ferfičkine, ne bojim se ja dvoboja! Spreman sam da izađem sutra pred cev vašeg pištolja, ali posle pomirenja. Ja čak to i zahtevam od vas, i

vi me ne možete odbiti. Hoću da vam dokažem da se ne bojim dvoboja. Vi ćete pucati prvi, a ja ću pucati u vazduh.

— Zabavlja se čovek! — primeti Simonov.

— Prosto, šenuo! — kaza Trudoljubov.

— Ta dozvolite nam da prođemo, šta ste stali tu posred puta?... I šta hoćete vi? — prezrivo reče Zverkov.

Svi su bili crveni, oči su im blistale; videlo se da su mnogo pili.

— Molim za vaše prijateljstvo, Zverkove, ja sam vas uvredio, ali...

— Uvredili? Vi-i! Me-ne! Čujte, poštovani gospodine, vi mene nikad i ni u kom slučaju ne možete uvrediti.

— Sad vam je dosta, odlazite! — reče Trudoljubov. Hajdemo.

— Olimpija je moja, gospodo! Dogovorili smo se! — viknu Zverkov.

— Nemamo ništa protiv! Slažemo se! — odgovarali su mu smejući se.

Ostao sam uvređen i popljuvan. Društvo je bučno izlazilo iz sobe. Trudoljubov poče neku glupu pesmu. Simonov se zadrža na trenutak da da slugama napojnicu. Ja mu tada odjednom priđoh.

— Simonove! Dajte mi šest rubalja — rekoh odlučno i očajnički.

On me pogleda, neobično iznenađen, nekakvim tupim pogledom. I on je bio pijan.

— Pa zar ćete i tamo s nama?

— Da.

— Nemam novaca! — odseče Simonov, prezrivo se osmehnu i pođe iz sobe.

Ja ga zgrabih za šinjel. To je već bio košmar.

— Simonove! Video sam da imate novaca, zašto me odbijate? Zar sam ja podlac? Čujte, ne odbijajte me: kad biste vi znali, kad biste samo znali zašto vas molim i tražim taj novac. Od toga zavisi sve, cela moja budućnost, svi moji planovi...

Simonov izvadi novac i skoro mi ga baci.

— Uzmite, kad ste tako bezočni! — nemilosrdno mi reče i otrča da stigne ostale,

Ostao sam za trenutak sam. Nered, ostaci jela, razbijena čašica na podu, prosuto vino, opušci cigareta, mamurluk i bunilo u glavi, tuga u srcu i, najзад, lakej koji je sve video i čuo i radoznalo mi zagledao u oči.

— Tamo! — povikah. — Ili će svi klečeći i grleći moje noge moliti za moje prijateljstvo ili... Ili ću ošamariti Zverkova!

V

„To je, dakle, to je, znači, sukob sa stvarnošću!” mrmljao sam trčeći strmoglavce liz stepenice. „To nije papa koji ostavlja Rim i odlazi u Brazil, niti bal na jezeru Komo!”

„Ti si podlac ako to sada ismejavaš!” sinu mi u glavi.

— Pa neka sam! — viknuh odgovarajući sebi. — Sad je ionako sve propalo.

A od onih već nije bilo ni traga ni glasa. Ali svejedno, znao sam kuda su otišli.

Kod ulaza stajao je usamljen noćni kočijaš u suknenom kaftanu, sav zavejan mokrim i nekako toplim snegom. Vazduh je bio vlažan i zagušljiv. NJegov mali, kosmat i pegav konj takođe je bio sav zavejan i kašljao je; toga se dobro sećam. Potrčah ka išaranim saonicama, ali tek što sam podigao nogu da uđem, setih se kako mi je Simonov dao šest rubalja; to me preseče i ja se skljojah u saonice kao vreća.

„Oh! Treba mnogo štošta uraditi da se sve ovo iskupi!” zavapih. „Ali, ja ću iskupiti, ili ću još ove noći poginuti!” Teraj!

Krenusmo. Čitav vihor misli vitlao je u mojoj glavi.

„Neće oni mene na kolenima moliti za prijateljstvo. To je fantazija, banalna, odvratna izmišljotina, romantična i fantastična; to je isto što i bal na jezeru Komo. I zato moram opaliti šamar Zverkovu. Moram. Dakle, svršeno je. Ja sad letim da mu opalim šamar.” Teraj brže!

Kočijaš poteže dizgine.

„Čim uđem, odmah ću ga udariti. A da li bi trebalo pre šamara reći nešto, kao uvod? Ne. Prosto ću ući i zviznuti mu šamar. Oni će svi sedeti tamo u sali, a on na divanu sa Olimpijom. Prokleta Olimpija! Jednom se podsmevala mom licu i odbila me. Olimpiju ću povući za kosu, a Zverkova za uši! Ne, bolje za jedno uvo, i da ga tako, vukući za uvo,

provedem po celoj sobi. A možda će svi početi da me tuku i izguraće me napolje. To je čak sigurno. Ali neka! Ipak sam prvi ja opalio šamar — moja je inicijativa, a po zakonima časti, to je glavno: on je šamarom žigosan i nikakvom se tučom ne može oprati, sem dvobojem. Moraće da se tuče na dvoboju, a sad neka me baš i izudaraju. Neka, nezahvalnici jedni. Naročito će me tući Trudoljubov: on je veoma snažan. Ferfičkin će napasti sa strane i sigurno će me dohvatiti za kosu. Ali neka, neka! Spreman sam na to. NJihove ovnujske glave moraće najzad ipak da shvate svu tragiku sukoba. Kad me budu vukli vratima, doviknuću im da oni u suštini ne vrede mog malog prsta.” — Teraj, kočijašu, brže! — povikah na čoveka. On čak uzdrhta i zamahnu bičem. Mora da sam suviše snažno viknuo.

„U svitanje ćemo se tući, to je već rešeno. Sa službom je svršeno. Ferfičkin je malopre kazao umesto departman — lepartman. Ali, gde da nađem pištolje? Glupost. Uzeću platu unapred i kupiću ih. A barut i meci? To je stvar sekundanata. A kako ću sve to svršiti do svanuća? I gde da nađem sekundante? Ja nemam poznanika... Glupost! — viknuh fantazirajući sve luđe; — glupost! Prvi prolaznik na ulici koga zamolim mora biti moj sekundant kao što mora da izvuče davljenika iz vode. Moraju se dopustiti najekscentričniji slučajevi. I kad bih čak samog direktora sutra zamolio da mi bude sekundant, i on bi morao da pristane i da iz osećanja viteštva čuva tajnu! Antone Antoniču...”

Stvar je u tome što je meni baš u tom trenutku bila jasnija nego ikada sva odvratna besmislica mojih pretpostavki i celo naličje medalje, ali...

— Teraj, kočijašu, brže, lopužo, teraj!

— Eh, gospodine! — progovori narodna snaga.

Odjednom me obli hladnoća.

„A nije li... nije li bolje... sad odmah, pravo kući? O bože moj! Zašto, zašto sam se juče nametao za taj ručak! Ali ne, nemoguće je! A šetnja od tri sata između stola i peći? Ne, oni, oni i niko drugi, oni treba da mi plate za tu šetnju! Oni moraju da speru ovu sramotu!” — Teraj!

„A šta će biti ako me strpaju u kvart! Neće smeti! Uplašiće se skandala. A šta će biti ako Zverkov sa prezrenjem odbije moj poziv na dvoboj? To je čak sigurno, ali onda ću im ja pokazati... Odjuriću na poštansku stanicu kad bude sutra polazio na put, dohvatiću ga za nogu, svući ću mu šinjel kad se bude peo u kola, Zubima ću mu zagristi ruku. Uješću ga. ‚Gledajte svi do čega mogu da dovedu očajnog čoveka!‘ Neka me on bije po glavi, ipak sam ih pobedio! Ja ću celoj publici viknuti: ‚Gledajte, ovo štene ide da zavodi Čerkeskinje, ali sa mojim ispljuvkom na licu!‘ “

„Naravno, posle toga je svemu kraj. Nadležstvo će nestati sa lica zemlje. Uхватиće me, sudiće mi, isteraće me iz službe, baciti u tamnicu i oterati u Sibir u progonstvo... Ako! Posle petnaest godina dovući ću se do njega u ritama, kao prosjak, pošto me puste iz tamnice. Pronaći ću ga negde u nekom gubernijskom gradu. Biće već oženjen i srećan. Imaće odraslu kćer... Tada ću mu reći: ‚Pogledaj, izrode, pogledaj, moje upale obraze i moje rite! Izgubio sam sve karijeru. sreću, umetnost, nauku, voljenu ženu, i sve zbog tebe. Eto pištolja. Došao sam da opalim iz svog pištolja, i... opraštam ti.‘ I onda ću opaliti u vazduh, a posle od mene više neće biti ni traga ni glasa!”

Umalo što nisam zaplakao, iako sam vrlo dobro znao, tog istog trenutka, da je sve to uzeto iz Silvija i LJermonovljeve Maskarade. I odjednom sam osetio neobičan stid, toliko me je bila sramota da sam rekao da se zaustavi konj, izišao iz saonica i stao na sneg nasred ulice. Kočijaš je uzdisao i gledao me zaprepašćeno.

„Šta sad da radim? Tamo se ne može jer će ispasti glupo, a da stvar ostavim tako, šta će onda biti... Gospode! Kako mogu ovo tako ostaviti! I posle onakvih uvreda!”

— Ne! — uzviknuh opet uskačući u saonice, — to mi je predodređeno, to je sudbina! Teraj, teraj tamo!

I od nestrpljenja udarih kočijaša pesnicom za vrat.

— Ama šta je tebi, šta se biješ? — povika jadni seljak, ali ipak počeo da šiba kljuse, tako da je počelo da se rita zadnjim nogama.

Mokar sneg padao je u krupnim pahuljicama; raskopčah se, nisam mario što sneg pada. Zaboravio sam sve ostalo zato što sam se konačno odlučio za šamar i sa užasom sam osećao da će se to neizostavno, ovog časa, sada desiti, i da to nikakva sila ne može sprečiti. Usamljeni fenjeri neveselo su svetlucali kroz snežnu vejavicu, kao buktnje na sahrani. Sneg mi je napadao pod šinjel, pod kaput. pod kravatu i topio se. Nisam se zakopčao: ionako je sve bilo izgubljeno!

Najzad smo stigli. Iskočio sam skoro van sebe, ustrčao uz stepenice i počeo da lupam u vrata i rukama i nogama. Noge su mi nekako malaksale i drhtale, naročito u kolenima. Ubrzo otvoriše, kao da su znali za moj dolazak. (Simonov ih je stvarno upozorio da će možda doći još jedan; a tu je uvek trebalo upozoravati i. uopšte, biti obazriv. To je bio jedan od onih nekadašnjih „modnih magazina”. koji je policija već odavno istrebila. Po danu to je zaista bila radnja, a uveče se moglo, po preporuci, dolaziti u goste.)

Prošao sam brzim koracima kroz mračnu radnju i ušao u poznatu mi salu, gde je gorela svega jedna sveća. Zaustavio sam se u nedoumici: nikoga nije bilo.

— A gde su oni? — upitah nekoga.

Oni su, verovatno, već stigli da se razidu...

Preda mnom je stajala osoba sa glupim osmehom — lično gazdarica, koja me je donekle poznavala. Trenutak kasnije otvoriše se vrata i uđe i druga osoba.

Ne obraćajući ni na šta pažnju, koračao sam po sobi i, čini mi se, govorio sam sa sobom. Osećao sam se kao od smrti spasen; celim svojim bićem predosećao sam to: jer ja bih ga ošamario. sigurno bih ga ošamario! Ali njih, eto, više nema, i... sve je nestalo i promenilo se! Obazirao sam se. Još nisam mogao da dođem k sebi. Mahinalno sam pogledao devojkicu koja je ušla: pred mojim očima pojavi se sveže, mlado, dosta blede lice, crnih, pravih obrva, ozbiljnih i nekako začuđenih očiju. To mi se odmah svidelo, jer bih je omrznuo da se smeškala. Počeo sam pažljivije i s

naporom da je gledam: misli mi još nisu bile sa mnom. Bilo je nečeg prostodušnog i dobrog u tom licu, nekako čudnovato ozbiljnom. Uveren sam da je na ovom mestu mnogo gubila zbog te ozbiljnosti i da je niko od onih budala nije ni primetio. Doduše, ne bi se moglo za nju reći da je lepotica, mada je bila visoka. snažna, lepo građena. Odevena je bila prosto. Nešto nisko se probudi u meni i ja joj priđoh.

Slučajno sam pogledao u ogledalo. Moje uzbuđeno lice učinilo mi se do krajnosti odvratno: bledo, zlo, podlo, sa razbarušenom kosom. „Neka je”, pomislih, „i baš mi je milo što ću joj izgledati odvratan, baš mi je to prijatno”...

VI

Negde iza pregrade prokrklja zidni sat kao da ga je neko stegao za grlo i davio. Posle neprirodno dugog krkljanja začu se tanušno, odvratno i nekako neočekivano ubrzano izbijanje — kao da otkucaji istrčavaju. Sat otkuca dva. Prenuh se, mada nisam spavao, već samo ležao u polubunilu.

U sobi uzanoj, tesnoj i niskoj, pretrpanoj ogromnim ormanom, kutijama i raznoraznim ritama starog odela, bilo je skoro sasvim tamno. Ogarak sveće na stolu u drugom kraju sobe sasvim se gasio, i samo bi s vremena na vreme jedva zaplamsao. Kroz nekoliko minuta morala je nastupiti potpuna tama.

Brzo sam se osvestio; odjednom sam se svega setio, bez napora, kao da me je sećanje vrebalo da me opet pritisne svom težinom. I za vreme bunila u svesti je ipak ostajao jedan oslonac koji je odolevao nesvesti i oko koga su tromo gmizala moja snoviđenja. Ali, čudna stvar: sve što mi se desilo tog dana učinilo mi se sad, posle buđenja, kao nešto davno prošlo, kao da sam sve to odavno preživeo.

Glava mi je bila teška od mamurluka. Kao da je nešto lebdelo nada mnom, dodirivalo me, uzbuđivalo i uznemiravalo. Tuga i zloća su opet kipele u duši i tražile oduške. Odjednom, tu pored sebe, ugledah dva oka, koja su me radoznalo i netremice gledala. Taj pogled je bio hladan, ravnodušan, neveseo, sasvim tuđ, i bilo mi je od njega teško.

Nevesela misao sinu u mom mozgu i prođe me po celom telu, kao neko ružno osećanje slično onome koje čovek ima kad ulazi u podzemlje, vlažno i zagušljivo. Nekako je bilo neprirodno što su me ta dva oka tek sad počela da posmatraju. Setio sam se takođe da sa tim stvorenjem nisam progovorio ni reči u toku dva sata, niti sam to smatrao za potrebno; čak mi se maločas to i dopadalo. Sad mi se, pak, odjednom jasno pokazala ružna, odvratna kao pauk ideja razvrata, koji bez ljubavi, grubo i bestidno, počinje odmah ono čime se prava ljubav završava. Dugo smo gledali jedno u drugo, ali ona nije obarala oči preda mnom, niti menjala svoj pogled, te mi naposletku postade strašno neizdržljivo.

— Kako se zoveš? — upitah je odsečno, da što brže završim.

— Liza — odgovori ona skoro šapatom, ali nekako sasvim neljubazno, i pogleda u stranu.

Ja počutah.

— Ružno vreme danas... sneg... gadno! — kazah skoro za sebe, podmećući skoro s dosadom ruke pod glavu i gledajući u tavanicu.

Ona ne odgovori. Sve je bilo odvratno.

— Jesi li ovdašnja? — zapitah je trenutak kasnije, skoro ljutito, okrećući ovlaš glavu prema njoj.

— Nisam.

— A odakle si?

— Iz Rige — odgovori ona bezvoljno.

— Nemica?

— Ruskinja.

— Jesi li odavno ovde?

— Gde?

— U ovoj kući?

— Dve nedelje.

Govorila je sve odsečnije i odsečnije. Sveća se potpuno ugasila i nisam više mogao da joj vidim lice.

— Imaš li oca i majku?

— Da... nemam... imam.

- Gde su oni?
- Tamo, u Rigi.
- Šta rade?
- Tako...
- Kako tako? Šta su, čime se zanimaju?
- Zanatlije.
- Jesi li stalno živela s njima?
- Da.
- Koliko ti je godina?
- Dvadeset.
- Zašto si otišla od njih?
- Tako...

To njeno tako značilo je: ostavi me na miru, smučilo mi se.

Začutali smo.

Bog jedan zna zašto nisam odlazio. I meni samom bilo je sve mučnije i tužnije. Slike prošlog dana počele su same, bez moje volje, da defiluju kroz moju svest. Odjednom sam se setio scene koju sam juče ujutru video na ulici kad sam pun briga žurio u nadleštvo.

- Danas su iznosili mrtvački sanduk, i zamalo ga nisu ispustili — progovorih odjednom glasno, uopšte ne želeći da počnem razgovor, već onako slučajno.
- Sanduk?

— Da, u Senskoj ulici; iznosili su ga iz podruma.

— Iz podruma?

— Nije baš iz podruma, već iz suterena... znaš valjda... tamo dole... iz rđave kuće... Svud unaokolo prljavština... Ljuske, đubre... Smrad, odvratno...

Ćutanje.

— Odvratno je danas sahranjivati! — započeh ja opet, samo da ne bih ćutao.

— Zašto odvratno?

— Sneg, lapavica... (Zevnuo sam.)

— Svejedno je — reče ona odjednom posle izvesnog ćutanja.

— Ne, ipak je odvratno... (Opet sam zevnuo.) Grobari su sigurno psovali zato što je sneg kvasio. A u grobu je sigurno bila voda.

— Otkud u grobu voda? zapita ona nekako radoznalo, ali izgovarajući reči još grublje i odsečnije nego pre.

Odjednom mene poče neki đavo da podbada.

— Nego kako, voda na dnu, jedno dvadeset santimetra. Na Volkovom groblju se nijedna suva raka ne može iskopati.

— Zašto?

— Kako zašto? Mesto je podvodno. Ovde su svuda močvare. I tako mrtve spuštaju u vodu. Video sam lično... i to mnogo puta.

(Nijedanput nisam video, a na Volkovom groblju nisam nikada bio, već samo čuo da pričaju.)

— Zar je tebi svejedno što ćeš umreti?

— A što da umrem? — odgovori ona kao da se brani.

— Pa jednom ćeš ipak umreti, baš kao i ona pokojnica koju sam malopre pomenuo. To je bila... isto tako, jedna devojka... Umrkla je od tuberkuloze...

— Takva devojka bi umrla i u bolnici... (Ona već i to zna — pomislih ja — i rekla je: takva devojka, a ne devojka.)

— Bila je dužna gazdarici — rekoh sve orniji za prepirku — a služila je skoro do smrti, iako je bila bolesna. Kočijaši su tamo razgovarali sa vojnicima i pričali to. Sigurno njeni bivši poznanici. Smejali se. I spremali se da popiju za njenu dušu u krčmi. (I tu sam mnogo lagao.)

Ćutanje, grobno ćutanje. Devojka se uopšte nije micala.

— A je li bolje umreti u bolnici?

— Zar nije svejedno?... Ali zašto da umrem? — dodade ona ljutito.

— Ako ne sad, ono kasnije...

— Pa ni kasnije...

— Vidi ti nje, kako da ne! Sad si mlada, lepa i sveža — zato i vrediš. A posle godinu dana ovakvog života, nećeš biti više takva. Uvenućeš.

— Posle godinu dana?

— U svakom slučaju, posle godinu dana biće ti manja cena — nastavih ja zburado. — Onda ćeš odavde preći u neku drutu, goru kuću. A posle još godinu dana u treću kuću, sve niže i niže. A posle jedno sedam godina dospećeš do podruma u Senskoj ulici. To baš i ne bi bilo loše. Ali zlo će biti ako zaradiš neku bolest, recimo grudobolju... ili nazebeš, ili što drugo. U ovakvom životu bolest teško prolazi. Kad ti prione više se od nje ne oslobodi! I onda ćeš umreti.

— Pa nek umrem — odgovori ona ljutito i brzo se odmače.

— Ali žao je čoveku.

— Šta?

— Života.

Ćutanje.

— Jesi li imala verenika? A?

— Šta se to vas tiče?

— Pa ja te i ne ispitujem. Meni je svejedno. Zašto se ljutiš? Naravno, morala si imati svojih neprilika. Kažeš, šta se mene tiče? Pa tako, žao mi je.

— Koga?

— Tebe.

— Nemate zašto... — šanu ona jedva čujno, i opet se odmače.

Mene to odmah naljuti. Gle ti! Ja tako blago postupam s njom, a ona...

— A šta misliš? Jesi li na dobrom putu, a?

— Ništa ja ne mislim.

— U tome i jeste nevolja što ne misliš. Osvesti se na vreme. A još imaš vremena. Mlada si, lepa, mogla bi da zavoliš nekog, da se udaš i budeš srećna...

— Nisu sve udate žene srećne — odseče ona grubo kao malopre.

— Naravno da nisu sve, ali to je ipak mnogo bolje nego ovo ovde. Neuporedljivo bolje. A sa voljenim čovekom može se i bez sreće vek proveeti. Život je lep i u nevolji, lepo je živeti na svetu, ma kako čovek živeo. A ovde, šta imaš sem... smrada. Fuj!

Okrenuh se sa gađenjem; nisam više hladno rezonovao. Počinjao sam da osećam šta govorim i da padam u vatru. Želeo sam da izložim svoje zavetne idejice do kojih sam došao u svom kutu. Odjednom se nešto razbukvalo u meni. „Pojavio se” izvestai cilj...

— Ti ne gledaj na to što sam ja ovde: nismo mi isto. Možda sam i gori od tebe. Uostalom, ja sam pijan svratio ovamo — požurih ipak da opravdam sebe. — Pored toga, muškarac i žena nisu jedno isto. Tu postoji razlika. Ja mogu sebe i da kvarim, i da prljam, ali ipak nisam ničiji rob; bilo pa prošlo. Zbacim greh sa sebe, i opet sam drugi čovek. A uzmimo tebe, ti si od prvog koraka postala rob. Da, rob! Ti sve daješ, svu svoju slobodu. I ako nekad zaželiš da raskineš te lance — nećeš moći: sve jače će te stezati. Takvi su to prokleti okovi. Poznajem ja njih... O drugom i da ne govorim, možda i ne bi razumela, nego, reci: siturno si već dužna gazdarici? Eto vidiš! — dodadoh ja, iako mi nije odgovorila, već je samo ćutke svim bićem svojim slušala. Eto ti okova! Nikad se nećeš ni otkupiti! Tako će ona udesiti stvar. Baš kao da si đavolu dušu...

— Pored toga... Možda sam ja isti takav nesrećnik, otkud ti to da znaš, i hotimično gazim blato od tuge. LJudi se od muke opijaju, a ja sam. eto, ovamo došao od muke. Hajde reci, šta tu ima lepo: eto, ja i ti smo se, maločas... i za sve vreme nismo jedno sa drugim ni reči progovorili. A ti si posle kao divlja počela da me gledaš; i ja tebe takođe. Zar se tako voli? Zar tako treba da se čovek sa ženom spaja? Rugoba jedna, i to ti je!

— Da! — oštro i brzo odobri ona.

Čak me je začudila brzina tog da... „Znači, i kod nje se, možda, ta ista misao gnezdila u glavi kad me je malopre onako gledala? Znači, i sna je sposobna da nešto misli? Do đavola, to je interesantno, ta srodnost“ mislio sam, skoro trljajući ruke od radosti. A i kako da ne izađem na kraj sa tako mladom dušom...

Najviše me je zanimala igra u celoj stvari.

Ona okrenu glavu bliže meni i učini mi se u pomrčini da je naslonila obraz na ruku. Možda me je posmatrala. Kako sam žalio što ne mogu da

joj vidim oči. Čuo sam njeno duboko disanje.

— Zašto si došla ovamo? Upitah kao sa nekim pravom.

— Tako...

— A kako je lepo živeti u roditeljskoj kući! Toplo, slobodno — svoje gnezdo...

— A ako je gore?

„Treba naći ton”, sinu meni; „sa sentimentalnošću, izgleda, neću mnogo postići.”

Uostalom, to mi je samo sinulo. Kunem se da me je stvarno interesovala. Sem toga, bio sam nekako sav malaksao i naročito raspoložen. I iajzad: lukavstvo i prevara se tako lako sažive sa osećanjima.

— Ko to kaže? — požurih da odgovorim. — Doduše, svašta se dešava. Ali ja sam uveren da je tebe neko uvredio, i da su pre oni krivi pred tobom nego ti pred njima. Ja, u stvari, još ništa ne znam o tvom životu, samo, takva devojka kao ti sigurno neće doći ovamo dragovoljno.

— A kakva sam ja devojka? — prošaputa ona jedva čujno, ali ja sam čuo.

Do đavola, pa ja to laskam. To je odvratno! A možda je i dobro... Ona je ćutala.

— Znaš, Lizo, reći ću ti nešto o sebi. Da sam imao od detinjstva porodicu, ne bih bio ovakav kao sada. Ja o tome često mislim. Ma kako da je u porodici rđavo, ipak su to otac i majka, a ne tuđini, neprijatelji. Makar jednom u godini ozariće te njihova ljubav. Znaš ipak da si kod svoje kuće. A ja sam, eto, odrastao bez porodice; zato sam sigurno i postao tako... neosetljiv...

Zaćutao sam i čekao. „Možda me ne razume”, pomislih...doduše, i jeste smešno: dajem pouke.”

— Kad bih ja bio otac i imao ćerku, ćini mi se da bih nju više voleo od sinova — zapoćeh izdaleka, nekako uzgred, da je rasonodim. Priznajem da sam crveneo.

— A zašto? — zapita ona.

A, znaći, sluša me!

— Tako, ni sam ne znam, Lizo. Vidiš, poznavao sam jednog oca koji je bio strog i surov ćovek, ali pred ćerkom je klećao, ruke i noge joj ljubio, nije mogao da je se nagleda. Zaista! Ona igra na zabavi, a on stoji po pet sati na jednom mestu i ne skida oćiju sa nje. Poludeo je za njom; i ja to shvatam. Noću, ponekad, ona je umorna i tvrdo spava; a on ustane i ode da je zaspalu ljubi i prekrsti. On ide u prljavom kaputu, tvrdica je za sve, a njoj kupuje od poslednjih para, daje bogate poklone i ne može se naradovati kad joj se poklon sviđi. Otac uvek više voli ćerke nego majka. Poneka devojka veselo kod kuće živi! Ja, ćini mi se, ne bih ni udavao svoju ćerku.

— Kako to? — zapita ona i jedva se osmehnu.

— Bio bih ljubomoran, boga mi. Kako to da ona drugoga počne da ljubi? Tuđinca da voli više od oca? To je teško zamisliti. Naravno, sve su to budalaštine; i svaki se otac najzad urazumi. Ali ja bih se, ćini mi se, još pre nego što je udam pojeo od briga. Svima bih mladoženjama nalazio mane. A ipak bih je dao za onoga koga ona voli. Onaj koga kći sama zavoli ocu izgleda uvek najgori. To je nesumnjivo tako. Mnogo zla ima u porodicama zbog toga.

— Ima i takvih oćeva koji su spremni ćak i da prodadu svoju kćer, a ne samo da je| ćasno udadu — reće ona iznenada.

A, to li je!

— To biva, Lizo, u prokletim porodicama, gde nema ni boga ni ljubavi, — vatreno nastavih — a gde nema ljubavi, ni razuma nema! Ima takvih porodica, to je istina. Ali ja ne govorim o njima. Ti, oćigledno, nisi videla dobra u svojoj porodici kad tako govoriš. Sigurno si bila nesrećna. Hm...

To se dešava najviše zbog sirotinje.

— Zar je ,kod gospode bolje? Poštteni ljudi i u sirotinji lepo žive.

— Hm... da. Možda. Samo, i ovo ne zaboravi, Lizo: čovek voli da meri svoju nesreću, a svoju sreću ne meri. Kad bi i sreću merio kako treba, video bi da ima od svega i kod njega... A kad je u porodici sve dobro, bog milostiv, nađe se dobar muž, voli te, pazi, ne odvaja se od tebe, lepo je u takvoj porodici, Ponekad, čak i kad se nevolje trpe, ipak je dobro. A gde nevolja nema? Udaćeš se možda, i videti sama. Uzmi, na primer, prvo vreme braka sa onim koga voliš: koliko je tu ponekad sreće! Svuda sreća! U prvo vreme se čak i svađe sa mužem lepo svršavaju. Poneka žena, što više voli muža, utoliko češće svađu započinje. To je istina — poznavao sam takvu ženu; „toliko te”, kaže. „mnogo volim da te od ljubavi mučim — a ti treba to da osetiš,” Znaš li da čovek može iz ljubavi hotimično da muči? Najčešće to čine žene. A u sebi misle: „Zato ću ga posle tako voleti, tako milovati, da nije greh ako ga sada malo i pomučim.” I svi se u kući raduju, i lepo je, veselo, mirno i pošteno...

A poneke žene su ljubomorne. Poznavao sam i jednu takvu. Ako muž nekud ode — ne može da izdrži: usred noći odjuri iz kuće i ide da vidi krišom da nije tamo, u toj kući, sa drugom. To je već zlo. I ona sama zna da je to rđavo, i srce joj zamire i pati, ali ona voli, i sve čini iz ljubavi. I kako je lepo pomiriti se posle svađe, sama priznaš krivicu, ili oprostiš! I tako je i mužu i ženi lepo, odjednom tako dobro, kao da su se ponovo sreli, ponovo venčali i ljubav ponovo počela. I niko, niko ne treba da zna šta se dešava između muža i žene ako se njih dvoje vole. Ma kakva svađa bila, ni rođenu majku ne zovi da presudi, niti da jedno o drugome pričate. Muž i žena su sami sebi sudije. Ljubav je božja tajna, i mora ostati skrivena od svih tuđih očiju, ma šta se tamo odigravalo. Ljubav je od toga još svetija i bolja. Muž i žena se tada više poštuju, a na poštovanju se mnogo štošta zasniva... Ako je već jednom bila ljubav, ako ste se iz ljubavi venčali, zašto bi onda prošla ta ljubav! Zar se ona ne može održati? Redak je slučaj kad se to ne može. Ako dobiješ za muža čoveka dobrog i poštenog, zašto onda da prođe ljubav? Doduše, proći će prva bračna ljubav, ali posle će doći druga, još bolja. Duševno će se oni spojiti, sve će poslove zajednkčki obavljati, neće imati tajni među sobom.

A kad dođu deca, onda će i najteže vreme izgledati kao sreća; samo treba voleti i biti hrabar. Onda ti se tek rad mili; ponekad se zbog dece i hleba odričeš, pa i to se čoveku mili. Deca će tebe zato posle voleti; za sebe, dakle, štediš. Deca rastu, ti osećaš da im služiš kao primer, da si im potpora. I kad umreš, deca će celog života nositi u sebi tvoja osećanja i misli, onako kako su ih od tebe dobili, postaće tvoja slika i prilika. Dakle, to je velika dužnost. Kako da se onda otac i mati ne sjedine još jače! Kažu da te teško imati dece. Ko to govori? To je sreća nebeska! Voliš li ti malu decu, Lizo? Ja ih neverovatno volim. Eto, na primer, rumeni mališan sisa tvoju dojku; koga muža neće srce povući ženi kad je gleda sa svojim detetom! Detence rumeno, punačko, bacaka se, mazi se; nožice i ručice jedre, noktići čisti, i tako mali da je smešno gledati, a očice kao da već sve razumeju. Dok sisa dira ti dojku rukom, igra se. Priđe li otac, pusti dojku, sav se izvija nazad, pogleda u oca i zasmije se kao da je nešto bogzna kako smešno — i opet počne da sisa. Ili tek najedared ujede majku za dojku, ako mu već niču zubići, i očicama nekako popreko gleda u nju: „Vidiš, ugrizao sam te!” Zar to nije potpuna sreća kad su njih troje zajedno: muž, žena i dete? Zbog takvih trenutaka može se mnogo štošta oprostiti. Da, Lizo, treba prvo čovek sam da nauči da živi, pa tek posle druge da osuđuje!

„Sličicama, evo takvim sličicama treba tebe pobediti”, pomislih u sebi, iako sam, bog mi je svedok, govorio sa osećanjem, i odjednom pocrveneh: „A šta, ako ona neočekivano tek prsne u grohotan smeh, kud ću onda?” Ta me je ideja dovela do pomame. Pri kraju onoga što sam govorio zaista sam se zagrejao, i sad me je sujeta pekla...

Ćutanje je duže potrajalo. Hteo sam već da je gurnem.

— A vi to nešto... — poče ona, i odjednom začuta. Ali ja sam odmah sve razumeo: u njenom glasu treperilo je već nešto drugo, ne više ono grubo, oštro i prkosno kao malopre. već nešto blago i stidljivo, tako stidljivo da je mene samog nekako obuzeo pred njom stid; osećao sam se kriv.

— Šta? — zapitah nežno i radoznalo.

— Ta vi...

— Šta?

— Vi to nekako... kao iz knjige — reče ona, i nešto kao podsmeh odjeknu u njenom glasu.

Zbolela me je ta primedba. Nisam to očekivao.

Nisam shvatio da se namerno maskirala tim podsmehom, da je to obično poslednji pokušaj odbrane stidljivih i srcem čednih ljudi, kojima se neko grubo i nametljivo uvlači u dušu, a oni se, ponosni, do poslednjeg trenutka ne predaju, i boje se da pred njima ispolje svoje osećanje. A trebalo je da se dosetim, već po plašljivosti sa kojom se nekoliko puta vraćala svom podsmehu, da bi se jedva naposletku odlučila i kazala. Ali ja se nisam dosetio i obuze me neko zlo osećanje.

„Čekaj samo!” pomislih u sebi.

VII

— Koješta, Lizo, kakva knjiga, kad je meni samom ovde, ovako sa strane gledajući, odvratno. I ne zato što sam nezainteresovan. Sve mi se to sada u duši probudilo... A zar je moguće, pobogu, da tebi ovde nije odvratno? Da, očevidno, mnogo znači navika! Sam đavo zna šta sve navika može da učini od čoveka. Je li moguće da ti ozbiljno misliš da nikad nećeš ostariti, da ćeš uvek biti lepa i da će te ovde večno držati? Da i ne govorim o tome kako je ovde užasno... Uostalom, evo šta ću ti reći o tvom sadašnjem životu: mada si sada mlada, privlačna i lepa, duševna i osećajna, ipak, znaš, kad sam se maločas osvestio, odmah mi je bilo odvratno što sam tu s tobom! Samo pijan čovek može ovamo da dođe. A da si ti na drugom mestu, da živiš kao ostali dobri ljudi, ja bih se tebi ne samo udvarao već bih se i zaljubio u tebe, radovao bih se i pogledu tvome, a kamoli reći; kod kapije bih te sačekivao, klečao bih pred tobom; gledao bih u tebi svoju verenicu, i to bih smatrao za čast. Ne bih se usudio ni da pomislim nešto nečisto o tebi. A ovde, znam, treba da ti zvižduknem, i ti, htela-ne htela, moraš poći sa mnom; ne vodim računa ja o tvojoj volji, već ti o mojoj. Poslednji seljak, kad postane najamnik-nadničar — ipak se sasvim ne zarobi, zna da ima određen rok. A gde je tvoj rok? I pomisli samo: šta ti ovde daješ? Šta prodaješ? Dušu, dušu nad kojom nisi gospodar, nju prodaješ zajedno s telom! Svoju ljubav daješ na porugu svakoj pijanici — ljubav! A to je sve, to je dragi kamen, devojačko blago — ljubav! Ima ljudi koji bi, da zasluže tu ljubav, bili gotovi dušu da dadu, da u smrt pođu. A koliko se tvoja ljubav sada ceni? Ti si sva kupljena, od glave do pete, i zašto onda da traži ljubav, kad i bez ljubavi može da dobije sve. Za devojkicu nema veće uvrede, razumeš li ti to? Čuo sam, teše vas, budale, tobože dozvoljavaju vam da imate ovde ljubavnike. Pa to je obično izmotavanje, prevara, ismejavanje, a vi verujete! Zar taj ljubavnik tebe zaista voli? Ne verujem. Kako može da te voli kad zna da će te sad pozvati neki drugi i njemu oteti. To je bludnik, i ništa više! Poštuje li te on posle makar malo? Šta ti zajedničko imaš s njim? On se šegači s tobom, i još te pljačka — u tom je sva njegova ljubav! Dobro je još ako te ne tuče. A možda i tuče. Pitaj ti tog ljubavnika, ako ga imaš: da li bi se oženio tobom? U lice će ti se nasmejati, ako te još i ne pljune, ili ne izudara — a on sam možda ne vredi ni prebijene pare!

I zato ti ovde svoj život upropašćuješ? Valjda zato što te kafom poje i dobro hrane? A zašto te hrane? Druga, poštena. takav zalogaj ne bi ni u usta uzela, zato što zna zašto je hrane. Ti si ovde dužna, i uvek ćeš biti dužna, i sve do kraja ćeš biti dužna, sve dotle dok ne počnu gosti da te se gade. A to će brzo doći; ne uzdaj se u mladost! Ovde sve prolazi u galopu. I onda će te najuriti i neće te gazdarica prosto izbaciti, već će mnogo ranije početi da se svađa s tobom, da te kori, da ti prebacuje i psuje — kao da joj nisi dala svoje zdravlje, mladost i dušu svoju bez potrebe izgubila, već kao da si ti nju upropastila, pokrala i oterala u prosjake.

I ne očekuj pomoć niotkuda: napašće te i tvoje drugarice, samo da se gazdarici dodvore, jer su ovde, u ropstvu, savest i sažaljenje odavno izgubile. Pokvarile su se, i tako odvratnih, uvredljivih psovki kao što su njihove nema na svetu.

Sve ćeš ovde ostaviti, sve, bespovratno, i zdravlje, i mladost, i lepotu, i nade, i izgledaćeš u dvadeset drugoj godini kao da ti je trideset peta, i još moli boga da se ne razboliš. Ti još sigurno misliš: pa to i nije posao, već provod! A tako tegobnog i robijaškog posla uopšte nema na svetu, niti ga je bilo. Srce bi čovek mogao isplakati. A ni reč nećeš smeti reći kad te najure odavde, već ćeš otići kao krivac. Preći ćeš na drugo mesto, zatim na treće, i najzad ćeš se dokotrljati i do Senske ulice. A tamo će već početi da te tuku — druge nežnosti tamo nema; tamo gost uopšte ne ume da pomiluje dok ne izudara... Ne veruješ da je tamo tako odvratno i užasno? Pođi jednom tamo, pa se uveri svojim očima...

Ja sam jedanput, o Novoj godini, video tamo jednu — stajala je kraj vrata. Isterali su je njeni da se malko smrzne, čato što je mnogo plakala; i vrata su za njom zatvorili. Bilo je tek devet sati ujutru, a ona već sasvim pijana, čupava, polunaga, isprebijana. Nabeljena, a oči u modricama, iz nosa i zuba ide krv — nekakav kočijaš je udesio. Sela na kamene stepenice a u ruci joj slana riba; plakala je naglas i naricala nešto o svom „udesu”, a ribom udarala o stepenik. A kod trema se iskupili kočijaši i pijani vojnici i rugaju joj se.

Ti ne veruješ da ćeš i ti to doživeti? I ja bih hteo da ne verujem, ali šta znaš, možda je pre jedno deset ili osam godina, ta ista, sa slanom ribom

došla odnekud tu sveža, kao anđelak, nevina i sveža; za zlo nije znala i od svake reči je crvenela. Možda je i ona bila isto tako ponosna i uvredljiva kao ti; nije ličila na druge, izgledala je kao kraljica, i bila svesna kolika sreća očekuje onog koji bi je zavoleo i ona njega? A vidiš kako se svršilo? I kako je njoj bilo na duši ako se tog trenutka kad je udarala ribom o prljave stepenice, pijana i čupava, setila cele svoje prošlosti, čistih godina u roditeljskoj kući, kada je još išla u školu i susedov sin je sačekivao na putu i kleo se da će je celog života voleti, da će joj život dati, kad su jedno drugom dali reč da će se večno voleti i venčati se čim porastu! Da, da, Lizo, bićeš srećna ako negde u ćumezu, kao ona jutros, umreš od tuberkuloze. Kažeš da ćeš u bolnicu? Dobro — odneće te, ali šta ćeš ako si gazdarici još potrebna? Tuberkuloza je čudna bolest to nije vrućica. Tu se čovek do poslednjeg trenutka nada i misli da je zdrav. Sam sebe teši. A gazdarici to i ide u račun. Tako je to: dušu si prodala, a pored toga i pare duguješ, znači, pisnuti ne smeš. A kad se smrtno razboliš, svi će ti okrenuti leđa i napustiće te zato što više nisi ni za šta. Još će te prekorevati što mesto zauzimaš, što brže ne umireš. Jedva ćeš ih namoliti da ti vode donesu, i daće ti je sa psovkom: „Kad ćeš već jednom crći, đubre jedno, ječiš i smetaš nam da spavamo, a i gosti se gade.” To je istina; ja sam čuo takve reči. Gurnuće te na umoru u najsmrdljiviji budžak u podrumu — gde su pomrčina i vlaga. Šta ćeš sve, ležeći sama, da premišljaš!

A kad umreš, tuđa će te ruka na brzinu opremiti, uz gundanje i žurbu — niko ts neće blagosloviti, niko neće za tobom uzdahnuti, gledaće da te se što pre otarase. Kupiće sanduk, izneti te, kao što su danas onu jadnicu iznosili: posle će otići u krčmu da popiju za tvoju dušu...

U grobu lapavica, hladno, moker sneg — neće valjda zbog tebe grobari da se muče i da čiste. „Spuštaj je, Vanjuša. Gle, što ti je ‚sudbina‘: i ovde je noge digla uvis, kurva! Skrati konopce, đavole!” „Dobro je tako.” „Kako dobro? Zar ne vidiš, nakrivo leži. I ona je čovek! Ali, dobro de, bacaj zemlju!” Zbog tebe neće hteti ni da se svađaju duže. Zatrpaće te što pre mokrom, modrom glinom, i otići u krčmu... I tu je kraj tvojoj uspomeii na zemlji. Drugima dolaze na grob deca, očevi, muževi, a za tebe neće biti ni suza, ni uzdaha, ni pomena, i nikad niko, niko na belom svetu neće ti doći: tvoje će ime nestati sa lica zemlje kao da nikad nisi ni postojala, kao

da se ni rodila nisi... Oko tebe bara i blato... neće ti ostati ništa druto nego da noću, kad mrtvaci ustaju, lupaš u poklopac od sanduka: „Pustite me, dobri ljudi, da poživim malo u svetu! Živela sam, ali život nisam osetila; moj život je otišao ni u šta; u krčmi u Senskoj ulici su ga propili; pustite me, dobri ljudi, da još jednom poživim!”

Toliko sam bio udario u patetiku da mi je grč već stezao grlo... odjednom začutah, sa strahom se pridigoh, bojažljivo sagnute glave i uznemirena srca počeh da prisluškujem. Imao sam i od čega da se zbunim.

Odavno sam već naslućivao da sam joj svu dušu prevrnuo i srce iskidao, ali što sam se više ubeđivao u to, sve više sam želeo da što brže i što potpunije postignem cilj. Igra. igra me je zanosila; a, doduše, ne samo igra...

Znao sam da govorim nategnuto, izveštačeno, čak i knjiški, a pravo rečeno, ja drugačije nisam ni umeo, nego baš „kao iz knjige”. Ali, to me nije zbunjivalo, znao sam i osećao da će me razumeti, i da baš to „knjiško” može da potpomogne stvar. Međutim, sad, kad sam postigao efekt, odjednom sam se uplašio. Moram reći da nikada, nikada nisam bio svedok takvog očajanja. Ona je ležala ničice, čvrsto zagnjurenog lica u jastuk i obuhvatajući ga obema rukama. Grudi su joj se cepale. Njeno mlado telo treslo se kao u grčevima. Prigušeni jecaji u grudima gušili su je, kidali, i iznenada bi se jaucima i vriskom otimali. Tada bi još jače zarivala lice u jastuk: nije htela da tu ijedna živa duša dozna za njene muke i suze. Cepala je zubima jastuk, ugrizla je i ruku do krvi (to sam kasnije video); zatim, zgrabila je grčevito šakama raspletenu kosu, obamrla, upinjući se da ne jeca, zadržavala dah i stiskala zube.

Pokušao sam kao da joj nešto kažem, da je molim da se smiri; ali osetih: da ne smem, i odjednom osetih i sam neku drhtavicu, skoro užas, skočih i, pipajući u tami, nađoh svoje stvari i na brzinu se spremih za odlazak. Bilo je mračno; ma kako da sam se trudio, ipak nisam mogao brzo da spremim. Odjednom napipah kutiju žižica i svećnjak sa celom, još nenačetom svećom. Čim je svetlost obasjala sobu, Liza skoči, sede, i iskeženog lica, sa nekim poluludim osmejkom, gledaše u mene skoro bezumna. Seo sam pored nje i uzeo je za ruke; ona se tad osvesti, polete k

meni, htela je da me zagrlji, ali ne smeđe, i samo mirno saže glavu predamnom.

— Lizo, draga, nije trebalo... oprosti mi — počeh, ali ona mi steže ruke tako snažno da osetih da ne govorim ono što treba, i začutah.

— Evo ti moja adresa, Lizo, dođi k meni.

— Doći ću... — prošaputa ona odlučno, ali još uvek ne dižući glavu.

— Ja sad idem, zbogom... doviđenja.

Kad sam ustao, ustade i ona i odjednom sva pocrvene, zgrabi maramu sa stolice i ogrnu se njome do grla. A onda se nekako bolno osmehnu, pocrvene i čudnovato me pogleda. Bilo mi je teško; žurio sam da odem. da se izgubim.

— Pričekajte — reče ona odjednom, već u predsoblju, kraj samih vrata, držeći me rukom za šinjel, žurno ostavi sveću i otrča natrag, sigurno se setila nečeg, ili je htela nešto da mi pokaže. Kad je trčala, pocrvenela je kao bulka, oči su joj blistale, a na usnama se pojavio osmejak — šta bi to moglo biti? Hteo-ne hteo, morao sam da je pričekam; ona se vrati trenutak kasnije i pogleda me kao da je tražila oprostaj. To uopšte nije više bilo ono lice, ni onaj pogled kao malopre — mračan, nepoverljiv i netremičan. Pogled njen je sada bio molećiv, blag, a ujedno i poverljiv, umiljat i bojažljiv. Tako gledaju deca one koje mnogo vole i od kojih nešto traže. Oči je imala svetlosmeđe, divne oči, žive, koje su umele da izraze i ljubav i duboku mržnju.

Bez reči — kao da sam ja, slično nekom višem biću, morao sve znati i bez ikakvih objašnjenja — pružila mi je cedulju. Celo njeno lice je tog trenutka ozarilo naivno, skoro detinje oduševljenje. Otvorih savijenu hartiju. To je bilo pismo od nekog studenta medicine, ili nešto slično — vrlo visokoparna ljubavna izjava, kitnjasta, ali i puna poštovanja. Ne sećam se sada dobro izraza, ali se odlično sećam da je kroz visok stil probijalo istinsko osećanje koje se ne može odglumiti. Kad sam pročitao pismo do kraja, sreo me je njen vreo, radoznao i detinjski nestrpljiv

pogled. Upila je pogled u moje lice, i sa nestrpljenjem očekivala šta ću reći. U nekoliko reči, na brzinu: ali nekako radosno i ponosno, ona mi objasni kako je bila na igranci u nekoj porodici. kod nekih „vrlo, vrlo dobrih ljudi, porodičnih ljudi, i gde još ništa ne znaju, apsolutno ništa” — zato što je ona ovde odskora i tek onako... i uopšte nije odlučila da ostane, i da će obavezno otići, čim plati dug... A tamo je bio i taj student, cele večeri igrao i razgovarao s njom, i najzad se ispostavilo da je i on iz Rige, da je još kao dete zna, da su se zajedno igrali, sami, vrlo davno da poznaje i njene roditelje, „ali o ovome, naravno, on ništa, apsolutno ništa ne zna, i ne sanja! I onda je sutradan posle igranke (pre tri dana) poslao pismo preko prijateljice sa kojom je išla na tu igranku... i... to je sve”.

Ona nekako stidljivo obori svoje svetle oči kad je završila priču.

Jadnica, čuvala je pismo tog studenta kao dragocenost, i otrčala je po to svoje jedino blago ne želeći da odem a da ne doznam kako i nju neko voli pošteno i iskreno, i da i sa njom razgovaraju sa poštovanjem. Sigurno da je tom pismu bilo suđeno da leži i dalje u kutiji, bez ikakvog rezultata. Ali svejedno; ubeđen sam da je to pismo celog života čuvala kao dragocenost, kao svoj ponos i svoje opravdanje; i eto sad, u ovakvom trenutku, setila se pisma, i donela mi ga da se naivno pohvali preda mnom, da se pokaže preda mnom, da vidim pismo i da je pohvalim. Ništa nisam rekao, stegao sam joj ruku i izašao.

Strašno sam želeo da odem... Prešao sam ceo put pešice iako je mokar sneg i dalje padao u krupnim pahuljicama. Bio sam izmučen, zgažen, u nedoumici. Ali istina je već svetlucala iza nedoumice. Odvratna istina!

VIII

Doduše, nisam brzo pristao da priznam tu istinu. Kad sam se sutradan ujutru probudio (a spavao sam nekoliko sati kao zaklan) i odmah se setio celog jučerašnjeg dana — zaprepastila me je sinoćnja sentimentalnost sa Lizom i svi oni „jučerašnji užasi i žalosti”. Eto tako, spopadne čoveka neko žensko rastrojstvo nerava. Fuj! — zaključio sam. Zašto sam joj samo tutnuo svoju adresu? Šta ću ako dođe? Uostalom, neka i dođe, vrlo važno... Samo, očigledno je bilo da najglavnija i najvažnija stvar nije u tome: trebalo je žuriti i po svaku cenu spasavati svoj ugled u očima Zverkova i Simonova. Eto šta je bilo glavno. A na Lizu sam još tog jutra, u poslu, sasvim zaboravio.

Pre svega, treba odmah vratiti sinoćnji dug Simonovu. Odlučio sam se na očajnički korak: da pozajmim ravno petnaest rubalja od Antona Antoniča. Kao poručeno, on je tog jutra bio raspoložen i odmah mi je dao novac, na prvu molbu. A ja sam se tako obradovao da sam mu, potpisujući priznanicu, nekako smelo i nonšalantno kazao da sam sinoć „lumpovao sa prijateljima u Hôtel de Paris; ispraćali smo druga, može se reći prijatelja iz detinjstva, a on je, znate, veliki lumpadžija, razmažen i, razume se, iz dobre porodice, poveće imanje, sjajna karijera, duhovit, mio, šegači se sa onim damama, razumete; popili smo pola tuceta” i...

I ništa: sve mi je to teklo sa jezika tako lako, slobodno, samopouzvano.

Kad sam došao kući, odmah sam napisao Simonovu pismo.

I do danas uživam sećajući se zaista džentlmenskog, dobrodušnog i otvorenog tona mog pisma. Umešno, plemenito i, što je najglavnije, koncizno i jezgrovito — okrivio sam sebe za sve. Pravdao sam se time, „ako još imam prava da se pravdam”, što sam se potpuno nevičan piću opio još od prve čaše, koju sam (tobože) ispio još pre njihovog dolaska, dok sam ih očekivao u Hôtel de Paris, od pet do šest sati. Izviljavao sam se samo Simonovu i molio ga da prenese moja izvinjenja svima ostalima. naročito Zverkovu, koga sam, „sećam se kao kroz san”, čini mi se uvredio. Dodao sam da bih i lično došao, ali me boli glava i, što je najgore sramota me je. Naročito sam bio zadovoljan „izvesnom lakoćom”, skoro

nemarnošću (uostalom, potpuno pristojnom) koja se neočekivano ispoljila u mom peru i koja će im, bolje od svih mogućih razloga, odmah staviti do znanja da ja na „celu tu sinoćnju gadost” gledam dosta trezveno, da uopšte nisam ubijen, kao što vi, gospodo, verovatno mislite, naprotiv, gledam na tu stvar onako kao što to odgovara džentlmenu koji duboko poštuje sebe. Jednom rečju, držim se besprekorno.

„Čak se oseća i neka aristokratska lakoća ophođenja”, uživao sam, ponovo čitajući pisamce. A sve to dolazi otuda što sam obrazovan čovek! Drugi na mom mestu ne bi znali da se ispetljaju, a ja sam se, eto, izvukao, i opet lumpujem, a sve zato što sam „obrazovan čovek svoga doba”. A možda je stvarno sve što se juče desilo posledica pića. Hm... Ne, nije od pića. Dok sam ih čekao, od pet do šest, rakije uopšte nisam pio. Slagao sam Simonova, slagao sam ga bezočno, i ni sada me nije stid...

Uostalom, baš me mnogo briga! Glavno je da sam se izvukao.

Stavio sam u pismo šest rubalja. zapečatio, i nagovorio najzad Apolona da ga odnese Simonovu. Kad Apolon doznade da su u pismu pare, postade učtiviji i pristade da ode.

Pred veče sam izašao da prošetam. Glava me je još bolela i vrtelo mi se od sinoćnjeg lumpovanja i sveg ostalog. Ali, što je više osvajalo veče i više se smrkavalo, sve više su se menjali i brkali moji utisci, a za njima i misli. Nešto nije umiralo u mom biću, u dubini srca i savesti; nije htelo da umre i ispoljavalo se u tuzi koja me je pekla kao žeravica. Lunjao sam po najprometnijim trgovačkim ulicama, po Meščanskoj, Sadovoj, pored Jusupovog vrta. Uvek sam naročito voleo da šetam po tim ulicama u sumrak, upravo kad tamo postaje sve gušća gomila raznih prolaznika, trgovačkog i zanatskog sveta, do besa zabrinutog lica. koji se razilaze kućama sa dnevnog rada. Sviđala mi se baš ta sitničava svetina i njena žurba — ta brutalna prozaičnost. Ovog puta me je ta ulična svetina još više nervirala. Nikako nisam mogao sam sa sobom da izađem na kraj. Nešto se stalno dizalo u duši bez prestanka i sa bolom, i nikako nije htelo da se smiri. Vratio sam se kući potpuno rastrojen, kao da mi je neki zločin ležao na duši.

Stalno me je mučila misao da će doći Liza. Čudio sam se što me od jučerašnjih spomena sećanje na nju nekako sasvim posebno i naročito muči. Sve ostalo sam do uveče uspeo da zaboravim; odmahnuo sam rukom na sve, i još uvek sam bio potpuno zadovoljan svojim pismom Simonovu. Ali što se tiče Lize, tu nisam mogao biti zadovoljan. I kao da sam se upravo zbog nje i mučio. „Šta će biti ako ona dođe?” mislio sam bez prestanka. Pa vrlo važno! Hm. Samo, gadno je to što će, na primer, videti kako živim. Sinoć sam izigravao pred njom nekog junaka... a sad, hm! I jeste ružno što sam se tako zapustio. U stanu prava beda. I ja sam se juče rešio da u ovakvom odelu idem na ručak! A iz divana od mušeme viri trava. A moj halat, koji se ne može obući! Sve same rite!... I ona će sve to videti; i Apolona će videti. Ta životinja će je sigurno uvrediti. Pecnuće je, da bi meni napakostio. A ja ću se, naravno, po običaju ušepRTLjati, počecu da se muvam pred njom, da se prikrivam peševima halata, počecu da se smeškam i da lažem. Uh, što je odvratno! Ali, to još nije najveća gadost! Ima još nešto gadnije, podlije. Da, podlije! I opet, i opet treba da navlačim onu nečasnu lažljivu masku!...

Kad sam došao do te misli, prosto planuh:

„Zašto nečasna? Kakva nečasna? Ja sam sinoć govorio iskreno. I sećam se da se u meni probudilo istinsko osećanje, pa sam hteo da probudim i u njoj plemenita osećanja. Što se isplakala, to je baš dobro, jer blagotvorno deluje...”

Ali ipak, nikako nisam mogao da se smirim.

Cele te noći, pošto sam se vratio kući već posle devet sati, kad. po mom mišljenju, Liza nije mogla više doći, meni se ipak ona neprestano priviđala i, što je najglavnije, u jednoj istoj pozi. Upravo, od svega sinoćnjeg samo mi se jedan trenutak jasno ocrtavao: kad sam šibicom osvetlio sobu i ugledao, njeno blede, iskrivljeno lice i mučenički pogled. Ah, kako je jadan, neprirodan i iskrivljen osmeh imala tog trenutka! Tada još nisam znao da ću i posle petnaest godina stalno videti pred sobom Lizu, upravo sa tim jadnim, istrzanim i nepotrebnim osmehom koji je onog trenutka imala na licu.

Sutradan sam opet bio spreman da sve to smatram za glupost, posledicu nervoze i, što je najglavnije, za — preuveličavanje. Oduvek sam bio svestan te svoje slabe žice i ponekad sam se nje jako bojao: „sve ja preuveličavam, zato i stradam”, ponavljao sam sebi svaki čas. „Međutim, Liza će možda ipak doći.” To je bio refren kojim su se završavala sva moja tadašnja rezonovanja. Teško me je to uznemiravalo da sam ponekad padao u jarost. „Doći će! Sigurno će doći”, vikao sam jureći po sobi. „Ako ne danas, ono sutra, ali će me sigurno naći! Takav je prokleti romantizam čistih srdaca! O, kakva gadost, o kakva glupost i ograničenost živi u tim ,poganim sentimentalnim dušama’! I kako da ja to ne razumem, kako da ne shvatim!”

— ali tu sam se zaustavljao čak strašno zbunjen.

„I kako je malo reći potrebno”. mislio sam uzgred, „kako malo idile (i još izveštačene, knjiške i izmišljene), pa da se odmah preokrene ceo čovekov život po svojoj volji. Eto, šta znači nevinost! Svežina duhovne njive!”

Ponekad mi je dolazila misao da ja odem do nje, „da joj sve ispričam” i zamolim da ne dolazi k meni. Ali pri samoj pomisli na to u meni bi buknuo takav bes da bih, čini mi se, prosto zgazio tu „prokletu” Lizu, kad bi se odjednom obrela kraj mene — uvredio bih je, pljunuo, ošamario i isterao.

Međutim, prodoše jedan, dva, tri dana, a ona ne dođe i ja počeh da se smirujem. Naročito bih se junačio i fantazirao iosle devet sati. Čak sam počinjao da sanjarim, i to dosta slatko: „Ja, na primer. spasavam Lizu upravo time što dolazi k meni i razgovaram s njom... Vaspitavam je, obrazujem. Naposletku primećujem da me ona voli, strasno voli. Ali ja se pravim da ne razumem. (Doduše, ne znam zašto da se pravim, verovatno da bude lepše.) Najzad se ona. zbunjena, divna, sva uzdrhtala, i jecajući baca meni pred noge, govori da sam njen spasilac i da me voli više od svega na svetu. Ja sam zaprepašćen, ali... — „Lizo”, kažem joj, „zar misliš da nisam primetio tvoju ljubav? Sve sam video i pogodio, ali nisam smeo prvi da posegnem za tvojim srcem zato što sam ranije uticao na tebe i bojao se da, možda, iz zahvalnosti ne primoraš sebe da odgovoriš na moju ljubav, da silom izazivaš u sebi osećanje kojeg možda nema u tvojoj duši;

a ja to nisam hteo, zato što je to... despotizam... To bi bilo nedelikatno. (Jednom rečju, tu sam zaplivaao u izvesnu evropsku, žorž-sandovsku, neizrecivo plemenitu prefinjenost.) Ali sada, sada si — moja. Ja sam te stvorio, ti si čista, divna, — prekrasna ženo moja!

I u dom moj, smelo i slobodno,

Kao prava domaćica uđi”

Zatim počnemo nas dvoje da živimo, putujemo u inostranstvo, itd., itd. Jednom rečju, meni samom je najzad sve to bivalo gadno da sam sam sebi jezik plazio.

„Pa neće nju, ‚gaduru‘, ni pustiti”, mislio sam. „Izgleda da njih ne puštaju često u šetnju, pogotovo uveče. (Meni se odnekud stalno činilo da ona mora doći uveče.) Doduše, ona mi je rekla da se još nije sasvim prodala, da je tamo pod naročitim uslovima, znači, hm! Đavo da je nosi, doći će, obavezno će doći!”

Dobro je bilo što me je u to vreme Apolon rasonođavao svojim grubim ispadima. Prosto me je izvodio iz strpljenja! To je bila moja rak-rana, bič koji mi je providenje poslalo. Ja i on se peckamo već nekoliko godina i ja sam ga mrzeo. Gospode bože, kako sam ga mrzeo! Čini mi se da nikoga u životu nisam tako mrzeo kao njega, naročito u izvesnim trenucima.

To je bio sredovečan čovek, uobražen, koji se pomalo bavio krojačkim zanatom. Ne znam zašto me je prezirao, i to preko svake mere, i gledao na mene sa visine, što nikako nisam mogao podneti. Doduše, on je na sve gledao sa visine. Dosta je bilo samo da pogledate njegovu belu, glatko začušljanu glavu, tršavu ćubu koju je pravio na čelu i mazao zejtinom; ozbiljna usta, uvek u obliku ižice — pa da odmah osetite da pred sobom imate stvorenje koje je uvek bilo samouvereno. To je bio strašan pedant, najveći od svih koje sam ikad sreo u životu; i to pedant sa sujetom koja bi, valjda, priličila samo Aleksandru Makedonskom. Bio je zaljubljen u svako svoje dugme, u svaki svoj nokat — nesumnjivo zaljubljen, to se odmah videlo. Ponašao se prema meni sasvim despotski; neverovatno retko je govorio sa mnom, a kad bi se desilo da me pogleda, onda me je

gledao netremice, veličanstveno samouverenim i večito podsmešljivim pogledom, koji me je ponekad dovodio do pomame. Vršio je svoju dužnost tako kao da mi čini veliku milost. Uostalom, on skoro ništa nije radio za mene, čak nije ni smatrao da nešto treba da radi. Nema sumnje da me je držao za poslednju budalu na ovome svetu, a što me je „držao kod sebe”, to je bilo samo zato što je od mene dobijao svakog mesecca platu. Pristajao je da „ništa ne radi” kod mene za sedam rubalja mesečno. Ponekad je moja mržnja prema njemu išla tako daleko da sam sav cepteo od besa samo kad bih ga video kako hoda. Ali, naročito mi je bilo odvratno njegovo šušketanje. Jezik mu je bio nešto duži no što treba, ili nešto slično, i zbog toga je stalno šušketao i vrskao, i time se, izgleda, neobično ponosio, uobražavajući da mu to daje mnogo važnosti. Govorio je tiho, odmereno, sa rukama na leđima i pogledom oborenim u zemlju. Naročito bih pobesneo kad bi on počeo da čita psaltir u svom kutu iza pregrade. Mnogo sam borbi izdržao zbog tog čitanja. A on je strašno voleo da čita, uveče, tihim, ujednačenim glasom, otežući, baš kao da čita opelo. Zanimljivo je da je tako i završio: sad za platu čita psaltir nad pokojnicima i, pored toga, trebi pacove i pravi krem za obuču. Ali, ja ga nisam mogao oterati, kao da se hemijski sjedinio sa mojim bićem. Uostalom, on ne bi ni za šta na svetu pristao da ode od mene. Ja nisam mogao da živim u nameštenoj sobi: moj stan je bio moja zasebna kuća, moja ljuštura, futrola u koju se skrivam od celog čovečanstva, a izgledalo mi je, đavo bi znao zašto, da Apolon pripada tom stanu, i čitavih sedam godina nisam mogao da ga oteram.

Bilo je sasvim nemoguće, na primer, zadržati njegovu platu dva ili tri dana. On bi napravio takvo čudo da prosto ne bih znao kuda da se denem. Ali tih dana sam bio na sve toliko ozlojeđen da sam odlučio da kaznim Apolona i da mu dve nedelje ne dam platu. Odavno već, još od pre dve godine, kanim se da to uradim — samo da bih mu dokazao da se ne sme praviti tako važan sa mnom, i da mogu uvek, samo ako hoću, da mu ne izdam platu. Odlučio sam da mu ne govorim o tome i naročito sam ćutao da bih pobedio njegovu gordost i naterao ga da prvi povede reč o plati. A kad zatraži, ja ću izvaditi iz fioke sedam rubalja, pokazaću mu da ih imam i da sam ih naročito odvojio, ali eto „neću, prosto neću da mu izdam platu, i neću zato što ja tako hoću”, zato što sam gospodar i što je to

„moja volja”; zato što je grubijan; ali ako me učtivo zamoli, onda ću se, možda, smilostiviti i dati mu novac; inače će još dve nedelje čekati, tri nedelje, pa i čitav mesec dana...

Ali uprkos mom besu on je ipak pobedio. Ni četiri dana nisam izdržao. Počeo je onako kako je uvek počinjao u sličnim slučajevima, a sličnih slučajeva je već bilo, probao sam i to (da vam kažem: znao sam sve unapred, znao sam napamet njegovu podlu taktiku); počinjao je time što bi uperio u me veoma strog pogled i gledao me netremice po nekoliko minuta, i to naročito kad me dočekuje ili ispraća iz kuće. Ako bih ja, na primer, izdržao njegov pogled, ili bih se pravio da ga ne primećujem, on bi, kao i uvek, ćutke pristupao daljim mučenjima. Iznenada tek, bez ikakve potrebe, ušao bi u moju sobu, tiho i lagano, kad ja šetam ili čitam, stao bi kraj vrata, stavio jednu ruku iza leđa, ispružio nogu i uperio na mene svoj pogled, ali sada ne strog, već pun prezrenja. Ako bih ga zapitao iznenada šta želi, ne bi mi ništa odgovorio, i dalje bi me gledao netremice još nekoliko trenutaka, nekako naročito stisnutih usana i značajna izgleda, pa bi se onda polako okrenuo u mestu i lagano otišao u svoju sobu. Posle dva sata opet bi izišao, i pojavio se preda mnom. Dešavalo se da ga od besa i ne pitam šta hoće. Tada bih prosto, oštro i zapovednički, i ja digao glavu i počeo isto tako da ga posmatram netremice. Gledali bismo se tako minut-dva; i najzad bi se on okrenuo, lagano i dostojanstveno, i opet otišao na dva sata.

Ako me ni to ne bi urazumilo, već bih i dalje terao inat, on bi odjednom počeo, gledajući me, da uzdiše dugo i duboko, kao da tim uzdahom tačno meri dubinu mog moralnog pada. I, naravno, svršavalo se najzad njegovom potpunom pobedom: ja sam besneo i vikao, ali ono oko čega se vodila borba morao sam da ispunim.

Ovoga puta, tek što je počeo uobičajeni manevar „strogih pogleda”, ja odmah pobesneh i nasrnuh na njega. I bez toga sam već bio i suviše razdražen.

— Stoj! — viknuh u nastupu besa kad on polako i ćutke počeo da se okreće, sa jednom rukom na leđima, da bi otišao u svoju sobu. — Stoj! Vрати se, kad ti kažem! — Mora da sam tako neprirodno dreknuo da se on okrenuo

i počeo da me gleda sa izvesnim čuđenjem. Ali je i dalje ćutao, i to me je naročito ljutilo.

— Kako smeš da ulaziš k meni bez pitanja i da me gledaš tako? Odgovaraj!

Pošto me je gledao mirno jedno pola minuta, on ponovo počeo da se okreće.

— Stoj! — zaurlah ja i pritrčah mu. — Da se nisi makao s mesta! Tako. Sad odgovaraj: zašto si ulazio i zašto tako gledaš?

— Ako imate sad nešto da mi naredite, moje je da izvršim — odgovori on pošto počuta, tiho i odmereno vrskajući, podiže obrve, i mirno klimnu glavom levo i desno — sve to sa strahovitom mirnoćom.

— Ne pitam te, ne pitam te za to, dželate! — povikah dršćući od besa. — Reći ću ti sam, dželate jedan, zašto dolaziš ovamo: vidiš da ti ne izdajem platu, a sam iz gordosti nećeš da se pokoriš i da zamoliš — eto, zbog toga dolaziš, da me tim svojim glupim pogledima kažnjavaš i mučiš, a ne slutiš, dželate, koliko je to glupo, glupo, glupo, glupo, glupo!

On opet pokuša da se ćutke okrene, ali ja ga uhvatih.

— Slušaj! — vikao sam. — Evo para, evo vidiš (izvadio sam novac iz stočića); tačno sedam rubalja, ali ih nećeš dobiti, nećeš ih dobiti dokle god ne dođeš i učtivo, priznajući krivicu, ne zamoliš od mene oprostaj. Jesi l' čuo?

— To ne može biti! — odgovori on sa nekim neprirodnim samouverenjem.

— Biće! — vikao sam. — Dajem ti časnu reč — biće!

— I nemam za šta da molim oprostaj, — produži on kao da uopšte ne primećuje moje vikanje — jer, eto, vi ste mene nazvali „dželatom” i ja za to mogu uvek da vas tužim policiji za uvredu.

— Idi! Tuži! — urlao sam. — Idi odmah, ovog trenutka! A ipak si dželat! Dželat! Dželat!

Ali, on me samo pogleda, zatim se okrenu i, ne slušajući više moje dozive, lagano iziđe i ode u svoju sobu ne okrećući se.

„Da nije Lize, svega toga ne bi bilo!” zaključio sam u sebi. Zatim, pošto postojah minut-dva, dostojanstveno i svečano, ali sa retkim i jakim lupanjem srca, odoh sam k njemu iza pregrade.

— Apolone, — rekoh mirno i razgovetno, ali ipak gušeći se — idi odmah, bez oklevanja, po policajca.

On je u to vreme već bio seo za svoj sto, metnuo naočare i uzeo nešto da šije. A kad ču moju naredbu, odjednom pršte u smeh.

— Idi odmah, ovog trenutka! Idi, jer i ne slutiš šta će inače biti.

— Vi zaista niste pri zdravoj pameti — primeti on polako šušajući i ne dižući glavu, i udevajući konac u iglu. — I ko je to čuo da čovek sam protiv sebe ide po policiju? A što se tiče zastrašivanja, samo se badava kidate, zato što — ništa od svega neće biti.

— Idi! — vrištao sam ja hvatajući ga za rame. Osećao sam da ću ga odmah udariti.

Nisam ni čuo da su se u tom trenutku, iznenada, vrata iz predsoblja tiho i polako otvorila, i da je neko ušao, zaustavio se i u nedoumici počeo da nas posmatra. Ja pogledah, pretrnuh od stida, i požurih u svoju sobu. Tamo se uhvatih obema rukama za kosu, prislonih glavu na zid, i obamreh u tom stavu.

Posle minut-dva začuše se Apolonovi spori koraci.

— Tamo vas nekakva žena traži — reče gledajući me naročito strogo, zatim se skloni i propusti Lizu. Nije hteo da ide, i posmatrao nas je sa podsmehom.

— Odlazi! Odlazi! — naređivao sam mu sav izgubljen. U tom trenutku moj zidni časovnik se nateže, prošišta i otkuca sedam sati.

IX

I u dom moj, smelo i slobodno,

Kao prava domaćica uđi!

(Iz iste pesme)

Stajao sam pred njom kao ubijen, zaprepašćen, odvratno zbunjen, i izgleda da sam se smešio, nastojeći svim silama da se pokrijem peševima dronjavog pamučnog halata u dlaku onako kako sam tu nedavno, duševno klonuo, zamišljao. Pošto je odstojao pred nama jedno dva minuta, Apolon iziđe, ali meni nije bilo lakše. Najgore je bilo to što se i ona odjednom neobično zbunila, što ja nisam mogao očekivati. Naravno, zbunila se gledajući mene.

— Sedi — rekao sam mahinalno i primakao joj stolicu uza sam sto, a ja sedoh na divan. Ona odmah poslušno sede gledajući me razrogačenim očima, i sigurno je nešto očekivala od mene. Ta naivnost očekivanja dovodila me je do besa, ali se uzdržah.

Umesto da se pravi da ništa ne primećuje, kao da je sve to obično, ona...

— I osetih nejasno da će mi za sve to skupo platiti.

— Zatekla si me, Lizo, u čudnovatom položaju — počeh ja mucajući, znajući da tako upravo ne treba početi.

— Ali nemoj slučajno pomisliti — povikah videći kako je odjednom pocrvenela — da se ja stidim svoje sirotinje!... Naprotiv, ja sa ponosom gledam na nju. Siromah sam i plemenit... Jer može čovek biti siromah i plemenit — mrmljao sam. — Nego... hoćeš li čaja?

— Ne... — zausti ona.

— Pričekaj!

Skočih i otrčah do Apolona. Trebalo je nekuda se izgubiti.

— Apolone, — počeh da šapućem brzo i grozničavo bacajući pred njega sedam rubalja, koje sam stalno držao u pesnici evo tvoje plate, dajem ti je; ali zato me moraš spasti: odmah trči i donesi iz kafane čaja i deset dvopeka. Ako nećeš da ideš, prosto ćeš me unesrećiti! Ti ne znaš kakva je to žena... To je sve! Ti možda nešto misliš... Ali ne znaš kakva je to žena!
...

Apolon, koji je već bio seo za rad i metnuo naočare, ne ostavljajući iglu, prvo pogleda popreko novac, a zatim, ne obraćajući na mene nikakvu pažnju i ne odgovarajući mi, produži da petlja s koncem koji je udevao. Čekao sam blizu tri minuta, stojeći pred njim sa rukama skrštenim à la Napoléon. Slepoočnice su mu bile mokre od znoja, osećao sam da bledim. Ali se, hvala bogu, sigurno sažalio kad me je pogledao. Pošto je svršio s koncem, on polako ustade s mesta, polako odmače stolicu, polako skide naočare, polako prebroja novac i, pošto me najzad zapita preko ramena da li da uzme celu porciju, polako iziđe iz sobe.

Dok sam se vraćao Lizi, usput mi je palo na pamet: kako bi bilo da pobegnem, ovako u halatu, kud me oči vode, pa kud puklo da puklo?

Sedoh ponovo. Ona me je gledala uznemirena. Čitali smo nekoliko minuta.

— Ubiću ga! — viknuh odjednom i snažno lupih pesnicom o sto, da je mastilo pljusnulo iz mastionice.

— Ah, šta govorite! — uzviknu ona i uzdrhta.

— Ubiću ga, ubiću! — vrištao sam udarajući po stolu sasvim pomahnitao, mada potpuno svestan kako je glupo biti u takvom nastupu.

— Ti ne znaš, Lizo, kako mene taj dželat muči. On je moj dželat... Otišao je sad po dvopek; on...

I odjednom briznuh u plač. Bio je to nastup. Kako me je bilo stid zbog toga jecanja. ali nisam mogao da se uzdržim.

Ona se uplaši.

— Šta vam je! Šta vam je! — uzvikivala je vrteći se oko mene.

— Vode! Daj mi vode! Eno tamo! — promrmljah slabim glasom, potpuno svestan u sebi da bih mogao i bez vode, i bez mrmljanja slabim glasom. Ali ja sam izigravao, što se kaže, da bih spasao obraz, mada je nastup bio stvaran.

Ona mi dade vode, gledajući me sva izgubljena. U tom trenutku Apolon unese čaj.

Meni se odjednom učini da je taj prozaični čaj strašno nepristojan i mizeran posle svega što se desilo, i pocrveneh. Liza je gledala u Apolona sa strahom. On iziđe i ne pogledavši nas.

— Lizo, ti me prezireš? — rekoh ja gledajući je netremice, dršćući od nestrpljenja da doznam šta ona misli.

Ona se zbuni i ne umeđe ništa da odgovori.

— Pij čaj! — rekoh joj ljutito. Ljutio sam se na sebe, ali, naravno, ona je imala da izvuče. Strašna zloba protiv nje uzavre odjednom u mom srcu, činilo mi se da bih je prosto ubio. Kako bih joj se osvetio, zakleo sam se u sebi da neću progovoriti s njom ni jedne reči za sve vreme. „Ona je uzrok svemu”, mislio sam.

Naše ćutanje trajalo je već jedno pet minuta. Čaj je stajao na stolu, nismo ga ni okusili: toliko sam bio besan da za inat nisam hteo da počnem da ga pijem, da bih je time još više doveo u nepriliku; a njoj je ionako nezgodno bilo da ona počne. Nekoliko puta me je pogledala u žalosnoj nedoumici. Ja sam uporno ćutao. Glavni mučenik bio sam, naravno, ja, zato što sam bio potpuno svestan koliko je odvratno niska moja zlobna glupost, ali u isto vreme nikako nisam mogao da se savladam.

— Ja hoću... otuda... sasvim da odem — zausti ona, da bi nekako prekinula ćutanje, Ali, jadnica, upravo o tome nije trebalo govoriti u tom ionakom glupom trenutku, i to i bez toga glupom čoveku kao što sam ja. Srce mi se steže od žalosti zbog njene neumešnosti i nepotrebne otvorenosti. Ali, nešto odvratno ugušilo je u meni tu žalost; čak me je još

više naoštrilo: eh, neka propadne sve na svetu! Prođoše još pet minuta.

— Da vam ne smetam ja? — poče ona plašljivo, jedva čujno, i poče da ustaje.

A ja, čim sam video tu prvu varnicu uvređenog dostojanstva, prosto zadrhtah od besa i odmah planuh.

— Reci mi, molim te, zašto si došla k meni? — počeh gušeći se i ne obraćajući pažnju na logični red u svojim rečima; hteo sam sve odjednom da iskažem, nadušak, i zato nisam pazio od čega da počnem.

— Zašto si došla? Odgovaraj! Odgovaraj! — viknuh, skoro van sebe. — Onda ću ja tebi reći, draga moja, zašto si došla. Došla si zato što sam ti one noći govorio tužne reči. Raznežila si se i opet poželela tužpe reči. E, onda znaj da sam ti se tada prosto rugao. I sad ti se podsmevam. Šta drhtiš? Da, rugao sam se! Mene su pre toga uvredili, za ručkom, oni što su pre mene tamo k vama došli. Ja sam došao tamo k vama s namerom da izudaram jednog od njih, oficira, ali mi nije pošlo za rukom, nisam ga zatekao. Trebalo je, dakle, iskaliti uvredu na kome bilo, ti si se našla tu i ja sam na tebi iskalio svoju ljutnju i ismejao te. Mene su drugi ponizili, pa sam i ja hteo da ponizim. Mene su kao krpu zgazili, pa sam hteo da nekom pokažem snagu... Eto šta je u stvari bilo, a ti si mislila da sam došao naročito da tebe spasavam, je li? Ti si to mislila? Jesi li to mislila?

Znao sam da će se, možda, zbuniti i shvatiti pojedinosti, ali sam isto tako znao da će vrlo dobro razumeti suštinu. Tako je i bilo. Liza poblede kao krpa. htede nešto da kaže, usne joj se bolno iskriviše, ali kao da su je sekirom posekli — pade na stolicu. I sve vreme posle toga slušala me je otvorenih usta, razrogačenih očiju i dršćući od užasnog straha. Cinizam, cinizam mojih reči ju je satro...

— Da te spasavam? — nastavio sam skočivši sa stolice i šetajući gore-dole po sobi; — čega da te spasavam? Pa ja sam, možda, gori nego ti. Što mi nisi skresala u lice onda kad sam ti držao pridiku: „A zašto si ti došao ovamo k nama? Da držiš moralne pridike?” Vlasti, vlasti sam tada bio žedan, bila mi je potrebna scena, tvoje suze, poniženje, histerija tvoja —

eto šta mi je onda trebalo! A posle, nisam ni sam to izdržao, zato što sam ništavilo, uplašio sam se kao budala, i đavo bi znao zašto sam ti dao adresu. Kasnije sam te, pre nego što sam došao kući, grdio na pasja kola zbog te adrese. I već sam te mrzeo, zato što sam te slagao. Zato što volim samo na rečima da se poigram, da posanjarim, a u stvari, znaš li šta želim: da vas sve đavo odnese! Eto to želim! Meni je mir potreban. I ja bih ceo svet prodao za kopejku, samo da me ne uznemirava. Kad bih bio u dilemi da li svet da propadne ili da ja čaj ne pijem, ja bih kazao, neka svet proladne, samo da bih ja uvek čaja pio! Jesi li to znala? Ja znam da sam ja hulja, podlac, sebičnjak i lenština. Drhtao sam evo tri dana od straha što ćeš ti doći. I znaš li šta me je za ova tri dana naročito uznemiravalo? To što sam onda izigravao junaka pred tobom, a posle ćeš me videti u pocepanom odelu, ubogog, odvratnog.

Maločas sam ti rekao da se ne stidim svoje sirotinje; e, sad znaj da se stidim, više od svega, i bojim se nje više od svega, više nego krađe; zato što sam toliko sujetan da se osećam kao da su mi kožu odrali pa me i sam dodir vazduha boli. I zar je moguće da još ni sada ne shvataš da ti ja nikad neću oprostiti što si me zatekla u ovom poderanom halatu i u trenutku kad sam naletao na Apolona kao zlo pseto. Čudotvorac koji vaskrsava posrnule, bivši junak, nasrće kao šugavo pseto na svog slugu, a ovaj mu se podsmeva! Ni one suze koje malopre kao postićena žena nisam mogao pred tobom da zadržim, ni njih ti nikad neću oprostiti. Ni ovo priznanje ti nikad neću oprostiti! Da — ti, ti ćeš mi za sve to platiti, zato što si se našla pored mene, zato što sam hulja, i najgadniji, najsmešniji, najsitničaviji, najgluplji i najzavidljiviji od svih zemaljskih crva, koji uopšte, ni po čemu, nisu bolji od mene, ali koji se, đavo će ih znati kako, nikada ne zbunjuju, a ja ću eto celog života dobijati zvrčke od svake gnjide, to je moja sudbina!

I šta se mene tiče što ti ništa od svega ovoga nećeš razumeti? I šta je meni stalo do tebe i do toga da li ti tamo propadaš ili ne? Shvataš li ti koliko ću te mrzeti sad pošto sam ti sve ovo kazao, zato što si tu bila i sve čula? Jer čovek se samo jednom u životu tako ispoveda, i to samo u histeriji!... Šta hoćeš još? Zašto. posle svega, još uvek ćutiš tu preda mnom, mučiš me i ne odlaziš?

I tada se iznenada desila čudnovata stvar.

Ja sam toliko navikao da mislim i zamišljam po knjigama i da sve na svetu vidim onako kako sam to ranije, u sanjarenju izmislio, da nisam u prvi mah ni razumeo tu čudnovatu okolnost. A evo šta se desilo: uvređena i zgažena, Liza je razumela više nego što sam ja zamišljao. Ona je iz svega toga razumela pre svega ono što žena uvek pre svega shvati, ako iskreno voli, naime: da sam i ja nesrećan.

Osećanje bojazni i uvrede na njenom licu smenio je izraz tužnog čuđenja. A kad sam počeo da nazivam sebe podlacom i huljom, i kad mi potekoše suze (ja sam celu tu tiradu izgovorio sa suzama), njeno lice se iskrivi od grča. Htela je u jednom trenutku da ustane i da me zaustavi; a kad sam završio, nije obratila pažnju na moje uzvike „šta ćeš ovde, zašto ne odlaziš” — već na to da je meni moralo biti vrlo teško da sve to kažem. A bila je tako uplašena i jadna, i smatrala je sebe beskonačno nižom od mene. I otkud je onda smela da se ljuti i vređa? Odjednom je skočila sa stolice i u nekom neodoljivom osećanju, celim bićem žudeći da me zagrlji, ali još uvek ne smejući da se makne s mesta, pruži mi ruke... Tada se u meni sve preokrenu. Tada ona polete k meni, obisnu mi se o vrat i zaplaka. Ni ja više ne izdržah, i zajecah kao što još nikad nisam...

— Ne mogu biti... dobar! Ne daju mi... — jedva izgovorih; zatim se odvucoh do divana, padoh ničice i četvrt sata sam grcao u pravoj histeriji. Ona se privila uz mene, zagrlila me, i obamrla u tom zagrljaju.

Ali, cela stvar je u tome što histerija mora da prođe. I gle (ja pišem najodvratniju istinu), ležeći ničice na divanu, čvrsto zagnjurenica u otrcane kožne jastuke, počeo sam pomalo, izdaleka, nekako nehotice, ali neodoljivo da osećam kako će mi biti nezgodno da opet dignem glavu i pogledam Lizu pravo u oči. Čega sam se stideo? — Ne znam, ali me je bilo stid. Siiulo mi je u mojoj uzrujanoj glavi da su se sad uloge konačno promenile, da je sad ona junakinja, a ja ono uniženo i zgaženo biće kakvo je ona bila one noći pre četiri dana. I sve mi je to palo na pamet još dok sam ležao ničice na divanu.

Bože moj! Je li moguće da sam joj tada pozavideo?

Ne znam; ni do danas još ne mogu to da rešim, a onda sam, naravno, još manje mogao da shvatim. Znao sam samo to da bez vlasti i tiranije nad bilo kim ne mogu da živim... Ali rezonovanjem se ništa ne može objasniti, prema tome ne treba ni rezonovati.

Ipak se savladaoh i podigoh glavu — morao sam je jednom dići... I do danas sam ubeđen da je, baš zato što me je bilo sramota da pogledam Lizu, u mom srcu tada odjednom planulo i buknuo drugo osećanje... osećanje gospodarenja i posedovanja. U očima mi sinu strast i ja čvrsto stisnuh Lizine ruke. Kako sam je mrzeo, i kako me je nešto vuklo k njoj u tom trenutku! Jedno osećanje je pojačavalo drugo. To je skoro ličilo na osvetu!... Na njenom licu prvo se pojavi nedoumica, čak i strah, ali samo za trenutak. Ona me, sva ushićena, vatreno zagrlila.

X

Četvrt sata kasnije trčkao sam gore-dole po sobi ludo nestrpljiv, svakog časa prilazio paravanu i kroz rupicu posmatrao Lizu. Ona je sedela na podu, glavu naslonila na postelju, i mora da je plakala. Ali, nije odlazila, a to me je i ljutilo. Sad je već sve znala. Ja sam je konačno uvredio, ali... nema potrebe da pričam. Dostetila se da je plima moje strasti bila upravo izliv osvete, njeno novo poniženje; i da se mojoj ranijoj, skoro bezrazložnoj mržnji, sad pridružila i lična, zavidljiva mržnja... Doduše, ne tvrdim da je ona sve to jasno shvatala; ali je potpuno razumela da sam ja odvratn čovek i, glavno, da nisam kadar da je volim.

Znam, ljudi će reći da je to neverovatno — neverovatno je da čovek može biti tako zao i glup kao ja. Možda će još dodati da je isto tako bilo nemoguće ne zavoleti Lizu, ili u najmanju ruku ne oceniti njenu ljubav. Zašto da je neverovatno? Prvo, ja nisam mogao da zavolim zato što je, ponavljam, ljubav za mene značila tiranisati nekog i biti moralno iznad njega. Celog života nisam mogao ni da zamislim drugačiju ljubav i sada čak ponekad mislim da se ljubav i sastoji u pravu koje voljena žena dobrovoljno daje muškarcu da je tiraniše.

Ni u svojim podzemnim sanjarenjima nisam drugačije zamišljao ljubav nego kao borbu koja uvek počkuje mržnjom, a završava se moralnim pokoravanjem, a posle nisam mogao da zamislim šta da radi čovek sa pokorenim bićem.

I šta tu ima neverovatno, kad sam se već toliko moralno pokvario, toliko se odvikao od „živog života”, da mi je malopre palo na pamet da je korim što je došla k meni da sluša „tužne reči”, — a nisam se dosetio da ona uopšte nije došla da sluša tužne reči. već da me voli. Jer za ženu se u ljubavi i sastoji vaskresenje i spasenje od svake propasti, i do preporoda drugojače uopšte ne može ni doći, do samo preko ljubavi.

Uostalom, nisam je više tako ni mrzeo dok sam špartao tamo-amo po sobi i provirivao kroz rupicu na paravanu. Meni je samo nepodnošljivo teško bilo što je ona tu. Želeo sam da iščezne. Želeo sam „mira”, želeo sam da ostanem sam u podzemlju. „Pravi život” me je, usled

nenaviknutosti, bio tako prignječio da sam jedva disao.

Međutim, prošlo je još nekoliko minuta a ona se nikako nije dizala, kao da je bila u bunilu. Bio sam tako bezdušan da joj tiho kucnuh u paravan, da je opomenem... Ona se odjednom trže, skoči s mesta i polete da traži maramu, šešir, kaput, kao da je htela nekud da beži od mene... Trenutak kasnije iziđe iza paravana i baci na mene težak pogled. Ja se zlobno osmehnuh, doduše silom — iz pristojnosti, i okrenuh se od njenog pogleda.

— Zbogom! — reče ona i pođe vratima.

Ja odjednom pritrčah, zgrabih je za ruku, otvorih šaku, metnuh... i opet je stegoh. Zatim se brzo okrenuh i odskočih žurno u drugi utao, da bar ne vidim...

Hteo sam, eto, ovog trenutka da slažem i napišem kako sam to učinio nehotice, nesvesno, izgubivši glavu, iz gluposti. Ali neću da lažem i priznajem otvoreno da sam joj otvorio šaku i metnuo u nju... iz zlobe. Palo mi je na pamet da to uradim dok sam trčao gore-dole po sobi, a ona sedela iza paravana. Ali evo šta mogu određeno reći: iako sam tu svirepost učinio namerno, ipak nisam srcem, već svojom ludom glavom. Ta svirepost je bila toliko izveštačena, toliko iz glave, naročito izmišljena, knjiška, da ja sam nisam izdržao čak ni trenutka: prvo sam pobegao u ugao, da je ne vidim, a posle sam sa stidom i očajanjem poleteo za Lizom. Otvorio sam vrata od predsoblja i počeo da osluškujem.

— Lizo! Lizo! — vikao sam na stepenicama, ali bojažljivo, poluglasno...

Odgovora nije bilo. Učinilo mi se da čujem njene korake dole na stepeništu.

— Lizo! — viknuh jače.

Odgovora nije bilo. Ali istog trenutka sam čuo kako se teško i sa škripom otvoriše teška, spoljna staklena vrata koja vode na ulicu i opet se snažno zatvoriše. Tresak vrata odjeknu po stepeništu.

Otišla je. Vratio sam se u sobu zamišljen. Strašno mi je bilo teško na duši.

Stao sam pored stolice na kojoj je ona sedela i besmisleno gledao preda se. Prođe minut. Odjednom se sav stresoh: preda mnom. na stolu, ugledao sam... jednom rečju, video sam zgužvanu plavu banknotu od pet rubalja, onu koju sam joj malopre tutnuo u šaku. To je bila ta banknota; druga nije mogla biti, pošto druge nije ni bilo u kući. Znači, ona ju je bacila na sto u trenutku kad sam ja pobegao u drugi ugao.

Po duši rečeno, ja sam mogao znati da će ona to uraditi. Jesam li mogao znati i očekivati? Nisam. Ja sam bio toliko egoist, toliko sam malo cenio ljude da nisam mogao ni zamisliti da će ona to uraditi. To nisam mogao podneti. Trenutak kasnije požurio sam kao lud da se obučem, navukao sam na sebe u žurbi šta sam stigao i, kao bez duše, potrčao za njom. Nije mogla za to vreme odmaći ni dve stotine koračaja.

Bilo je tiho. Sneg je padao skoro vertikalno i zastirao mekom belinom trotoar i pustu ulicu. Prolaznika nije bilo, nikakav zvuk se nije čuo. Neveselo i nepotrebno su svetlucali fenjeri. Pretrčah jedno dvesta koraka do raskrsnice i zaustavih se.

— Kud je otišla? I zašto trčim za njom?

Zašto? Da padnem pred nju, da zajecam od kajanja, da joj ljubim noge i molim je za oprostaj! Ja sam to zaista i želeo; grudi su mi se kidale, i nikad, nikad se neću ravnodušno sećati tog trenutka. „Ali — zašto?” pomislio sam. „Zar je neću, možda još sutra, opet omrznuti, upravo zato što sam joj danas ljubio noge? Zar je mogu usrećiti? Zar nisam i danas opet, i po stoti put, video koliko vredim? Zar je neću namučiti? “

Stojao sam u snegu, gledao u gustu maglu i mislio o tome.

„Zar neće biti bolje”, fantazirao sam kasnije, već kod kuće, ugušujući fantazijama oštar srčani bol „zar neće biti bolje da ona sad ponese sa sobom zauvek tu uvredu? Jer uvreda je očišćenje; to je najluće i najbolnije saznanje! Još koliko sutra ja bih uprljao njenu dušu i izmučio njeno srce. A uvreda neće u njoj nikada iščileti; i ma kako bilo odvratno

blato koje Lizu očekuje uvreda će je uzvisiti i očistiti... mržnjom... a... možda i oprostajem... Međutim, hoće li joj biti lakše od toga?

Nego, da ja sada sa svoje strane postavim jedno dokono pitanje: šta je bolje — jevtina sreća ili uzvišene patnje? Dakle, šta je bolje?

To pitanje mučilo me je dok sam, te večeri, sedeo kod kuće, jedva živ od duševnog bola. Nikad još nisam podnosio toliko patnje i kajanja. Ali, zar je moglo biti i najmanje sumnje da se ja, pošto sam istrčao iz stana za Lizom, neću s pola puta vratiti natrag! Nikad je više nisam video niti išta čuo o njoj. Dodajem još: da sam dugo bio zadovoljan frazom o koristi od uvrede i mržnje, iako se tada zamalo nisam razboleo od tuge.

Čak i sad, posle tolikih godina, ja se tog i suviše nerado sećam. Sećam se nerado još mnogo čega, ali... kako bi bilo da ovde završim „Zapise”. Čini mi se da sam pogrešio i što sam počeo da ih pišem. Sve vreme sam se stideo dok sam pisao ovu pripovetku; to, onda, znači, nije više literatura, već vaspitno-popravna kazna. Jer, pričati, na primer, dugačke priče o tome kako sam promašio život usled moralnog raspadanja u budžaku, izdvojenosti od društvene sredine, odvikavanja od živog sveta i usled brižljivog pothranjivanja zlobe u podzemlju — bogami, nije zanimljivo. U romanu treba dati junaka, a ovde su hotimično skupljene sve crte antijunaka i, što je najglavnije, sve će ovde izazvati najneprijatniji utisak, zato što smo se svi odvikli od života i svi hramljemo, svi, neko više, neko manje. Toliko smo se odvikli da prema „pravom životu” osećamo često izvesnu odvratnost i zato ne možemo podneti kad nas nešto podseti na život. Jer smo dotle doterali da pravi, „stvarni život” smatramo skoro za muku, za trud, i svi se u duši slažemo da je u knjigama bolje.

A što se koprcamo, što fantaziramo i za šta molimo? Ni sami ne znamo za šta! Nama će biti gore ako nam se glupe molbe ispune. Pokušajte, eto, dajte nam, na primer, više samostalnosti, odrešite ruke bilo kome od nas, proširite krug delatnosti, smanjite tutorstvo, i mi... ćemo, uveravam vas, mi ćemo odmah opet moliti da se vratimo pod tutorstvo. Znam da ćete se verovatno zbog ovog na mene naljutiti, viknućete, zalupati nogama o pod: „Pričajte o sebi samom i o svojim mizerijama u podzemlju, ali se ne usuđujte da govorite: „svi mi’.” Dozvolite, gospodo, ja se tim „svi mi”

uopšte ne opravdam. Što se lično mene tiče, ja sam u svom životu dovedio do kraja ono što se vi niste usudili da dovedete ni do polovine — i taj svoj kukavičluk ste još smatrali za razboritost i tešili ste se njime, obmanjujući samog sebe. I tako onda ispada da sam ja vitalniji od vas! Pogledajte malo pažljivije! Jer mi čak ne znamo ni gde sada živi to živo, ni šta je ono, ni kako se zove. Ako ostanemo sami sa sobom, bez knjiga. mi ćemo se odmah zaplesti, izgubiti — nećemo znati kome da se pridružimo, čega da se pridržavamo, šta da volimo, a šta da mrzimo, šta da poštujemo i šta da preziremo. Nama je čak teško i da budemo ljudi, pravi ljudi od krvi i mesa. Stidimo se, smatramo to za sramotu i upinjemo se da budemo neki nerealni „svečovek”. Mi smo mrtvorodenčad, odavno se već i ne rađamo od živih očeva, i to nam se sve više i više sviđa. Prilagođavamo se ukusu. Uskoro ćemo izmisliti da se rađamo nekako od ideje. Ali dosta — neću više da pišem „iz podzemlja”.

[Ovim se, doduše. još ne završavaju „Zapisi” ovog paradoksalnog čoveka. Nije izdržao, i nastavio je dalje da piše. Ali nama se čini da se ovim mogu i završiti „Zapisi iz podzemlja”.]